

УДК 271.2–773–774 (477.83/.86) “11/13”

ВІД ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЕСЯТИН ДО НАМІСНИЦТВ-ПРОТОПОПІЙ: ОСОБЛИВОСТІ “ВПОРЯДКУВАННЯ” САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ГАЛИЧИНИ В КНЯЖИЙ ПЕРІОД (ДО КІНЦЯ XIV СТОЛІТТЯ)

Ігор СКОЧИЛАС

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, Львівське відділення
вул. В. Винниченка 24, Львів 79008, Україна

В організаційній структурі єпархій Київської митрополії домодерного періоду існували церковні округи різних типів, у тому числі й територіально невеликі намісництва-протопопії, що охоплювали зазвичай кількадесят парафій. У Галицькій (Львівській) єпархії вони згодом трансформувалися в “класичну” середню ланку адміністративного апарату Східної церкви. На розвиток намісницької структури єпархії впливав цілий комплекс релігійних, культурних, соціальних та політичних факторів. Визначальним був розвиток парафіяльної мережі, котра формувалася з сітки храмів, монастирів та інших організованих осередків публічного релігійного культу на території Галичини, а також залежала від етноконфесійної ситуації в регіоні. У підсумку, окрім перших чотирьох удільних намісництв (Галицьке, Звенигородське, Перемишльське і Теревовельське), у межах Галицької єпархії впродовж другої половини XIII – XIV ст. з'явилася низка інших намісницьких округів. Вони були меншими за територією від своїх попередників, мали меншу кількість парафій, однак їхній канонічно-юрисдикційний статус нічим не різнився від удільних намісництв. Поява на теренах Галичини розгалуженої мережі намісництв відображала тенденцію до уніфікації організаційної структури Православної церкви в цьому регіоні та засвідчувала успішну реалізацію тут церковних реформ.

Ключові слова: церковний округ, парафія, десятина, намісництво, протопопія, крилос, деканат, Галицька (Львівська) єпархія, Православна церква.

В організаційній структурі руських єпархій Київської митрополії домодерного періоду парафії tworили церковні округи переважно трьох типів – більші за територією *генеральні (владичі) намісництва-крилоси* (у XVIII ст. на латинський лад їх почали називати офіціалатами), менші за розмірами *намісництва-протопопії*, що охоплювали зазвичай кількадесят парафій, та тісно пов'язані з локальним сакральним простором *десятоначальництва*. У Галицькій (Львівській) єпархії поступовий процес набуття її простором такої тридільної організаційної структури (причому еволюція інституту генеральних намісництв призвела до виразного партикуляризму окремих регіонів-крилосів)

розтягнувся, на відміну від більшості українсько-білоруських владств¹, на декілька століть і завершився лише в перші десятиліття XVI ст.

Загалом упродовж домодерного періоду на розвиток намісницької структури Галицької (Львівської) єпархії впливав, а в багатьох випадках і визначав комплекс релігійних, культурних, соціальних та політичних факторів², значення і потенціал яких різнилися в залежності від часу й обставин. Найважливішими з них були інтенсивність духовного й культурного життя руської етноконфесійної спільноти регіону, наявність локальних осередків публічного релігійного культу, пастирсько-адміністративні потреби Церкви, демографічна ситуація, стан парафіяльної мережі, актуальна державна політика центральної та місцевої світської влади, залежність організаційних структур Церкви від повітово-волосного й земельного устрою, роль “права патронату” та коляторів місцевих руських парафій у “впорядкуванні” географічного простору, поява нових осередків церковної і світської адміністрації та масштаби урбанізаційних процесів, потреба рецепції на регіональному рівні церковних реформ, культурних інновацій та інших ієрархічних ініціатив. Визначальним чинником, що позначився на розвитку намісницької структури Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII ст., виявився розвиток парафіяльної мережі, котра, у свою чергу, формувалася із сітки храмів, монастирів та інших організованих осередків публічного релігійного культу на території Галичини, а також залежала від етноконфесійної ситуації в регіоні.

У цій розвідці розглянуто початки організаційно-територіального устрою Галицької єпархії в Пізньому Середньовіччі, коли під час існування руських князівств було створено підстави для його (устрою) подальшої еволюції. Упродовж першого століття існування єпархії в ній функціонували церковні округи, які за своїми розмірами та парафіяльним складом були перехідною формою між генеральними намісництвами і звичайними намісництвами-протопопіями. Лише згодом вони трансформувалися в “класичну” середню ланку адміністративного апарату Східної церкви, більше відому в західному християнстві під назвою *деканати* (з 1730-х років цей термін набув поширення також у Львівському владстві), а в Московському патріархаті – як духовні *правління-благочинії*³. Нижчою територіальною одиницею в структурі

¹ Владичі намісники на території Київської митрополії вперше згадуються в новгородських і суздальських джерелах 1220–1230-х років як вже визнаний інститут церковної адміністрації (Киево-Печерський патерик. Київ, 1930. С. 102; *Срезневский И. И.* Древние памятники русского языка и письма (X–XIV вв.). Санкт-Петербург, 1882. С. 106; *Флоря Б. Н., Шапов Я. Н.* Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв. // Православная энциклопедия. Русская Православная церковь. Москва, 2000. С. 234).

² Вартими уваги є міркування Анджея Гіля про чинники, що впливали на розвиток намісницької структури Холмсько-Белзького владства в домодерний період: *Gil A.* Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. Lublin; Chełm, 1999. S. 136–137.

³ Особливості функціонування системи протопопій-благочиній в адміністративній системі Православної церкви на українських землях розглянуто в: *Лиман І.* Російська православна церква

православних владитв, у тому числі й Галицького, були *десятоначалъництва* (*десятини*). У княжі часи вони виконували роль первинної церковної організації християнських спільнот віруючих, об'єднуючи певну кількість парафій ("преділів"). Формально "десятини" мали б нараховувати десять парафіяльних храмів, проте на практиці їх число могло суттєво корелюватися в залежності від місцевих обставин і потреб Церкви. У Галицькій єпархії десятиначальництва були перехідною формою організації церковного життя на периферії. Початково вони утворювали більші за розмірами намісницькі округи уділів-волостей, і лише приблизно з XV ст. їхні функції перейшли до протопопій-намісництв. Натомість самі десятиначальництва (за даними церковних джерел кінця XVII – початку XVIII ст.) перетворилися на духовні (пеніціальні) округи. Останні об'єднували частину парафій намісництва-протопопії (зазвичай десять) на чолі з десятиначальником, обов'язком якого, насамперед, був нагляд за життям місцевого духовенства. Відтак реконструкція першопочатків організаційної структури Галицької (Львівської) єпархії – з огляду на фрагментарність джерельної інформації переважно в ретроспективному ключі – дозволить з'ясувати ширший контекст функціонування інституту намісництв-протопопій на теренах історичної Галичини.

У розвитку намісницької структури в княжий (або пізньосередньовічний) період можна виокремити два пов'язані між собою етапи:

1) *удільний* (1140-і роки – середина XIII ст.), що характеризується прив'язкою організаційної структури єпархії до тогочасних удільних князівств-волостей та домінуванням на локальному рівні десятиначальництв ("десятин"), а завершується з монгольською навалою, перенесенням столиці Галицько-Волинської Русі до Холма і появою Львова як регіонального територіального центру;

2) *перехідний* (друга половина XIII – початок XV ст.), зумовлений трансформацією "удільних" намісництв у церковні округи нового типу, що відбувалося в рамках церковних реформ у часи "параду єпископій" Романовичів та "стимулювалося" існуванням Галицької митрополії.

Від початку XV ст., коли галицькі землі остаточно увійшли до складу Польського королівства, Галицька (Львівська) єпархія опинилася в нових умовах і мусила пристосовувати свій намісницький поділ до нового державного адміністративного устрою, а також до відмінних від попередніх структури землеволодіння й урбаністичної моделі в регіоні та нових еклезіальних реалій тривалої вакантності Галицької катедрі.

на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя, 2004. С. 102–104 (у цьому регіоні інститут благочинія, який у Московській патріархії замінив духовні правління, до початку 1780-х років був невідомий); Прокопович О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). Київ, 2008. С. 142–150; Шугальова І. Модернізація благочинницької ланки церковного управління в Україні впродовж XVII–XIX ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник (далі – ІРУ). 2005 рік. Львів, 2005. Кн. 1. С. 608–610.

Давньоруська система “десятків” і “сотень” та православні десятоначальництва

Територіальною основою для формування спочатку парафіяльної, а згодом і десятиницької й намісницької мережі Руської церкви були сотенна і десяткова організація місцевої людності (“сотні” й “десятки”). В ординський період цю систему доповнили “тисячі” й “тьми” (десять тисяч), і вона проіснувала до XIV–XV ст. включно⁴. Сотські й десятники, котрі очолювали територіальні організації сільських громад, зустрічаються в цей період і в Галичині⁵. Певні адміністративні обов’язки виконували десятники і в містах, зокрема у Вінниці в середині XVI ст., де вони мали військові повноваження – очолювали під час бойових дій десятки⁶.

В українсько-білоруських єпархіях Київської митрополії десятинники виступають ще в останній чверті XIV ст.⁷ У листі короля до обивателів Слоніmsького повіту 1512 року десятинник київського першоєрарха, світська особа (“дворянин наш”), названий поряд з катедральним протопопом (обидва урядники діяли спільно з благословення митрополита Йосифа)⁸. Джерела XV – початку XVI ст. також вказують на побутування в білоруських землях цього уряду, однак загалом ця посада тут не набула поширення⁹. Бути послухним київському митрополиту король Жигимонт Август у грамоті від 23 грудня 1568 р. наказував десятинникам (“десятинникомъ”) як церковним урядникам нижчого рангу (поряд з архімандритами, ігуменами, протопопами, ієреями й дияконами)¹⁰ на Східному Поділлі (Брацлавщині) – теренах, які в останній чверті XVII – першій половині XVIII ст. входили до складу Львівської єпархії.

До початку XVIII ст. повноваження десятоначальника можна встановити лише ретроспективно: на думку В’ячеслава Заїкина, цей урядник у XVIII ст. має певні аналогії з десятоначальниками XV ст. і ще ранішого періоду. Останні, як уважав науковець, у Середньовіччі були відповідником латинських деканів, однак пізніше почали виконувати господарські й фінансові функції, рідше –

⁴ Див. передмову Леонтія Войтовича до перевидання монографії Павла Клепатського: *Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период*. Біла Церква, 2007. С. 11.

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1994. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. С. 308–309; *Линниченко І.* Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. Львів, 1899. С. 14–15.

⁶ *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях: Історичне дослідження. Вінниця, 1993. С. 358.

⁷ *Голубинский Е.* История Русской Церкви. Москва, 1997. Т. 1. Ч. 1. С. 390–393; *Флоря Б. Н.* Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. Москва, 1992. С. 117.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. Санкт-Петербургъ, 1848. Т. II: 1506–1544. С. 100–101. № 77.

⁹ Спорадичні згадки про десятинника як світську особу впродовж 1512–1568 рр. виявлено в: Там же. 1846. Т. I: 1340–1506. С. 57–58, 102–104, 201. № 43, 82, 177; Т. II. С. 100–103. № 77–78; 1848. Т. III: 1544–1587. С. 148–149. № 46. Коментар щодо цих згадок див.: *Флоря Б. Н.* Отношения государства и церкви... С. 130.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России... Т. III. С. 148. № 46.

судові¹¹. Обов'язки десятоначальників, усталені в княжі часи, пізніше перебрали на себе протопопи-намісники. Цю тяглість підтверджують протоколи генеральних візитацій Львівської єпархії 1726–1727 і 1730–1733 років. Тоді візитатори занотували діяльність десятоначальників (“desiatonaczalnik”, “desiatonaczalny”) переважно на Прикарпатті, а саме в Городенківському, Жуківському, Заболотівському, Завалівському, Княгининському, Потоцькому, Рогатинському й Устецькому намісництвах¹². Виявлено їхню присутність і в унійних церквах Брацлавщини (зокрема, на території Рашківського намісництва в 1726 р.¹³). Основним обов'язком цих урядників, як свідчать матеріали єпископських ревізій, була сповідь місцевих парафіяльних священиків¹⁴. Таким чином, церковні джерела пізнішого часу опосередковано засвідчують, що в Середньовіччі інститут десятоначальників мусив існувати в Галичині та інших регіонах Галицької (Львівської) єпархії.

В одній з конституцій єпархіального собору 1731 року, а також у тогорічному пастирському посланні митрополита Атанасія (Шептицького) згаданий “десатоначалникъ” – духовна особа, яка відповідала за організацію гідного християнського похорону ієрея, померлого на підлеглий йому території (у десятоначальництві?). Постанова того ж собору передбачала, що десятоначальники могли заступати намісників у виконанні окремих з їх повноважень (приміром могли укладати інвентар церковного опорядження). Водночас у документі нічого не зазначено про обов'язок десятоначальника сповідувати парохів, як це практикувалося в сусідній Перемишльській єпархії¹⁵. “Наставленіе соборное от Пастира честним отцем Десятоначальником в намісництві Перемиском” від 25 січня 1681 р. наголошує на їхніх душпастирських обов'язках – як сповідників і духовних наставників місцевого клиру, в тому числі й намісників¹⁶. Повноваження десятоначальників спеціально розглядав собор Перемишльської

¹¹ Zajkin W. Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unii Lubelskiej // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie / Pod redakcją P. Dąbkowskiego. Lwów, 1930. Roczn. X. Zesz. 3. S. 136.

¹² Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові, відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ), Ркл–11, арк. 28–29, 31–33 зв., 43 зв.–44 зв., 78–79 зв., 85 зв.–86 зв., 105 зв.–106, 111, 128 зв.–129, 136 зв.–137, 146 зв., 169 зв.–170 зв., 172 зв.–172 зв., 174 зв.–178.

¹³ Там само. Ркл–11, арк. 491 зв., 493 зв.

¹⁴ У Рашківському намісництві обов'язки десятиначальника-духівника виконував о. Григорій, парох містечка Кам'янка (Там само. Ркл–11, арк. 492, 493).

¹⁵ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології, ф. 3 (Іван Якович Франко), од. зб. 4819, с. 45–46; НМЛ, Ркл–199, арк. 3–4; Ркл–658, арк. 2–2 зв.; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів), оп. 4 б, спр. 3044, арк. 4–4 зв.; Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 95: Konsystorz Greckokatolicki w Chełmie 1629–1875, sygn. 1223, s. 319. Опубліковано в: Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упорядкування та історичний нарис І. Скочиляса. Львів, 2006. С. 142, 257, 289.

¹⁶ Єпископ Інокентій Винницький. Катихісис або бароковий душпастирський сад / Супровідні статті й упорядкування В. і Д. Пилиповичів. Перемишль, 2007. С. 417–435 (фототипічне відтворення тексту та переклад сучасною українською мовою).

епархії 1693 року. Згідно з його приписами, ці урядники повинні були щоквартально відвідувати підлегле їм духовенство, наглядати за порядком у церквах, контролювати наявність метричних книг, виявляти явних грішників, стежити за належним виконанням sacramentalних і літургійних практик. Окрім того, десятоначальники виконували функції духівників священників своєї “десятки”, маючи обов’язок щомісяця уділяти їм Св. Тайну покаяння¹⁷.

Десятоначальники (чи дослівно начальники “десятків”, “десятиць”) вочевидь мали б очолювати “десятоначальництва”, які згодом охоплювали близько десяти парафій. Ймовірно, на десятоначальництва поділялися не всі, але лише найбільші намісництва¹⁸. Адміністративні округи – десятини – відповідали території волостей-уділів (повітів, уїздів), рідше – менших територіальних утворень, що дало змогу Церкві поставити клір у безпосередню дисциплінарну залежність від ієрархії. Десятинники як звичний інститут церковної адміністрації згадуються в діяннях Київського митрополичого собору 1273 року¹⁹. Євгеній Голубинський уважав їх лише збирачами княжої десятини на користь держави, які не виконували якихось духовних функцій. Проте не підлягає сумніву, що ці урядники очолювали десятини, наглядали за діяльністю парафіяльного духовенства, відповідали за збір пастирських податків і здійснювали суд першої інстанції²⁰.

¹⁷ “Nad to waruie się y to, aby każdy Duchowny bliższemu w swoim Namieśnictwie (których sobie sami Oycowie Duchowni w każdym dziesiątku przy bytności Namieśniczey obierać mają), Desiatonaczalnikowi co Miesiąc spowiadał się, y u niego za każdym razem świadectwo na piśmie wzięwszy, do Rewizyey Soborowey trzymał. Desiatonaczalnicy zaś poblížszemu Namieśnikowi niech się spowiadaia, albo komuby się podobało, byle Attestatia circa revisionem do pokazania mieli [...]. I to ieszcze Muneris będzie OO. Desiatonaczalnikow, co Czwierć roku, Duchowieństwo sobie polecione obiać, porządek Cerkwiy obaczyć...” (цитуюмо за: *Ustawy rządu duchownego i inne pisma biskupa Innocentego Winnickiego / Do druku przygotował W. Pilipowicz. Przemyśl, 1998. S. 53–55*). Див. також коментар: *Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce / Pod redakcją J. Kłoczowskiego. Kraków, 1969. T. 2: Wieki XVI–XVIII. S. 924–925*.

¹⁸ *Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego... S. 924–926*.

¹⁹ *Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ, 1880. Т. VI: Памятники древне-русского канонического права. Ч. I (Памятники XI–XV в.). № 6. Стб. 92–93*. Уряд десятичника не був відомий на Заході й у Візантії. У Московській Русі інститут світських десятичників (їх обирали з-поміж світських васалів єпископату – “дітей боярських”) впроваджено в XIV ст. Наступні нововведення в організаційній структурі низових ланок церковного управління Московської церкви започаткував Стоглавий собор 1551 року, який ліквідував інститут десятичників і впровадив уряд попівських старост. Остаточно уряд десятичника (десятоначальника) зник тут лише в 1660–1670-х роках (*Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... С. 126–129*).

²⁰ *Кантерев Н. Светские архиерейские чиновники в Древней Руси. Москва, 1877. С. 115–129; Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник. Москва, 2007. С. 101; Его же. Отношения государства и церкви... С. 118–121*. На думку Бориса Флорі, така реформа, спрямована на побудову ефективного апарату церковного управління, заторкувала інтереси світських патронів сільських церков і тому була можливою лише за підтримки держави. Однак остання надавала її Московській церкві з певними застереженнями, а саме за

Припускаємо, що на території Галицької православної єпархії протягом другої половини XII – XIII ст. основою для формування локальних церковних округів – десятин (за пізнішою термінологією – десятоначальництв) стали, насамперед, боярські вотчини, а також князівські волості. Слабкість і недостатня централізація впродовж тривалого часу князівської влади стимулювали розвиток місцевих територіальних центрів, на які опиралося опозиційне до галицьких князів боярство. Додатковим фактором, який уможлиблював тісну співпрацю між Церквою та галицьким боярством на периферії, були діяльність Романовичів, спрямована на повернення до князівського фонду монастирських і церковних володінь, та несприйняття галицькими владиками централізаторської політики князів²¹. Цю ситуацію, без сумніву, використовували місцеві ієрархи для розбудови адміністративних структур Церкви. Як боярські клани, так і князівські чиновники були зацікавлені в існуванні “своїх” церковних урядників з числа місцевого православного духовенства.

Розвиток великого боярського землеволодіння на умовному праві та створення руської системи “кормління”, коли сюзерен надавав своєму васалові певні помістя за службу або забезпечував йому натуральні доходи з таких посіlostей, стимулював формування окремих господарсько-адміністративних округів – волостей. У Галицькій землі такі волості з гровами, що надавалися князями в управління боярським родам, з’явилися, зокрема, в Звенигороді та Пліснеську. У літописі в 1230-х роках згадано дві інші укріплені боярські вотчини із замками – Вишня (нині Судова Вишня) й Арбузовичі²². Значні за розмірами боярські садиби-резиденції археологічні й наративні джерела фіксують також у Вишатичах, Голих Горах, Дядьковичах, Коднині, Печері Домажировій, Пліснеську, Шумовинську та в інших давньоруських городищах²³.

умови здійснення державного контролю над діяльністю церковно-адміністративних інституцій, що й було досягнуто шляхом впровадження інституту світських, а не духовних десятинників, які зазвичай обиралися з боярського середовища (*Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... С. 121*). Див. також сучасний коментар у перевиданні праці митрополита Макарія: *Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. Москва, 1996. Кн. 5. С. 440–441*.

²¹ *Петрик А.* Бояри та Церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // *Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 86–87; Його ж.* Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.): Автореферат дисертації [...] кандидата історичних наук. Львів, 2007. С. 10–11, 15; *Його ж.* Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // *ДКЗ. 2000. Вип. 4. С. 60–64; Його ж.* Військова організація та дружини галицького і волинського боярства // *Там само. 2006. Вип. 10. С. 108–126*. Див. також: *Пашин С. С.* Червонорусские акты XIV–XVI вв. и грамоты князя Льва Даниловича. Тюмень, 1996. С. 9–30 (зокрема, на сторінках 27–28 розглянуто проблему боярського землеволодіння, яке, на думку автора, було незначним, а самі галицькі бояри за своїм соціальним становищем наближалися до вищих прошарків княжої дружини).

²² Локалізується як село Гарбузів Зборівського району Тернопільської області (*Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 123, 129, 156–157).

²³ *Петрик А.* Боярство та Церква Галицько-Волинської держави крізь призму літописних та історіографічних досліджень // *ІРУ. 2009 рік. 2009. С. 567–568; Його ж.* Боярські двори та

Дослідження функціональної ролі боярських дворів (садиб) у Галицько-Волинському князівстві засвідчує, що в них існували осередки релігійного культу, в тому числі й “божниці” (християнські храми й каплиці). Зводячи святині, бояри виявляли таким чином не лише свої християнські переконання, але й прагматичність – кам’яні церкви й чернечі обителі часто були добре укріпленими оборонними об’єктами, родинними усипальницями та символами могутності й впливовості певного боярського клану. Проте безпосередніх даних про будівництво представниками боярських родів церков і монастирів на території Галицької єпархії не збереглося. Більшість великих маєткових комплексів, що належали галицько-руському боярству, склалися вже під час угорського та польського панування в Галичині (наприклад, маєтності роду Корчаків налічували до кількох десятків поселень). Тому в княжий період тільки деякі земельні латифундії руського боярства могли претендувати на роль “територіальних матриць” не лише для десятиницьких округів Галицького владництва, але й для намісництв-протопопій. Останні й стали в Київській митрополії XV(XIV?)–XVIII ст. аналогами “десятин”.

Удільний період у розвитку намісницької структури

Гене́за інститу́ту владичих і волосних намісництв. У вселенській Церкві протопопи (сільські пресвітери) були відомі уже в перші століття поширення віри Христової. Їх згадано у восьмому правилі Антіохійського помісного собору, а в руських Кормчих книгах вони іменувалися “старійшими пресвітерами”²⁴. Заснування перших намісницьких округів у Київській митрополії дослідники зазвичай відносять до XII–XIII ст., хоча окремі науковці – навіть до кінця XI ст.²⁵ Послання володимиро-суздальського єпископа Симеона до Полікарпа, монаха Києво-Печерського монастиря (початок XIII ст.), свідчить, що генеральні (владичі) намісництва поставали насамперед у тих єпархіях, які охоплювали значний простір, територію декількох князівств або князівських уділів. Так, Володимирське владичтво місцева ієрархія, пристосовуючись до тогочасних політичних і соціальних реалій, з практичних міркувань поділила на два церковні округи – Володимирський і Суздальський, відповідно до числа удільних князівств, границі яких збігалися з межами обидвох владичих намісництв²⁶. Генеральні намісництва так само існували в Переяславській єпархії (Смоленське

економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // ДКЗ. 2008. Вип. 11–12. С. 63–66. Прикладом функціонування таких садиб є Чорнівське городище (з навколишньою округою загальною площею близько 70 км²), Черніхівське “дворище” (з ротондою, двоповерховою мурованою житловою будівлею й огорожею) та городище в урочищі Хуст поблизу літописного Василева (з двірською церквою та цвинтарем для представників місцевої еліти).

²⁴ Никодим. Правила Православной Церкви с толкованиями. Москва, 2001. Т. 2. С. 68–69.

²⁵ Шапов Я. Н. К истории соотношения светской и церковной юрисдикции на Руси в XII–XIV вв. // Шапов Я. Н. Очерки русской истории, источниковедения, археологии. Москва, 2004. С. 177–178; Порпе А. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968. S. 203–205.

²⁶ Голубинский Е. История Русской Церкви. Т. 1. Ч. 1. С. 386–387.

і Суздальське) та в Новгородській архієпархії (Ладозьке, Новоторзьке і Псковське станом на кінець XIII – початок XIV ст.). У XV ст. такі округи виділялись і в митрополичій архієпархії – у Вільні, Києві та Новгородку Литовському²⁷.

Владичі намісництва очолювали урядники, котрих обирали з-поміж членів катедральних крилосів. Наприклад, 1422 року разом з крилошанами занотований владикий намісник, який резидував у монастирі Св. Спаса (або ж у Лаврівській обителі Св. Онуфрія) і очолював Самбірський церковний округ Перемишльської єпархії²⁸. У джерелах XIII–XIV ст. таких намісників охарактеризовано як осіб, котрі виконують функції управління та церковного суду. Цей уряд утворено в процесі формування церковних структур, і в його появі проявилися специфіка давньоруського суспільного й державного устрою та географічні особливості Русі – величезний простір єпархій, невластивий матірній Церкві (тому в Царгородському патріархаті й не був відомий термін “намісник”)²⁹. Намісництва ж у волостях, за спостереженнями Є. Голубинського, з’явилися на Русі там, де вже існували адміністративні округи княжих посадників³⁰.

Для означення церковного округу та єпископського урядника, який здійснював адміністративний нагляд за розташованими на підлеглий йому території парафіями і духовенством, джерела Галицької (Львівської) єпархії спершу (XIV–XVI ст.) вживають зазвичай грецько-візантійське означення “протопоп” (“протопопія”). Однак уже зі середини XVI ст. паралельно з ним побутував давньоруського походження термін “намісник” (“намісництво”). Водночас у книгах єпископсько-консисторського духовного суду другої половини XVII – XVIII ст., канонічних пам’ятках, партикулярних соборових актах і, особливо, в пастирських листах та посланнях львівських владик використовували “офіційну” для Східної церкви назву – “протопресвітер” (“протопресвітерія”).

Уперше про існування уряду намісника (протопопа) на землях Галицько-Волинського князівства зазначено в літописі під 1288 роком, в оповіді про смерть волинського князя Володимира Васильковича: тут у тексті згадана “протопопша”,

²⁷ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века / Составитель А. И. Плигузов. Москва, 2008. С. 157–158; Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. Сочинения. Книга глаголемая Фотиос / Подготовка текстов, предисловие и комментарии Н. А. Кобяк, А. И. Плигузов. Москва, 2005. С. 373–374. Див. також: *Щанов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва, 1989. С. 71–72.

²⁸ *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego... S. 811; *Trajdos T.* Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły // *Nasza Przyszłość*. Kraków, 1986. T. 66. S. 116, 119; *Zajkin W.* Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego... S. 135.

²⁹ Склад та обов’язки візантійських урядників при патріаршому дворі описано в: *Beck H. G.* Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959. S. 68–69, 99–103. Адміністративну структуру Царгородського патріархату найкраще представлено в: *Pantazopoulos N. J.* Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule. Thessaloniki, 1967; *Papadopoulos T. H.* Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. Brussels, 1952.

³⁰ *Голубинский Е.* История Русской Церкви. Т. 1. Ч. 1. С. 386–387.

в якої князь купив молитовник для церкви Св. Юрія в Любомлі³¹. Стосовно території Галицької єпархії найдавніше свідчення про уряд намісника-протопопа збереглося в одній з патріарших грамот з серпня 1391 р. У документі, що його було видано як один зі заходів Царгороду, покликаних стабілізувати релігійну ситуацію в регіоні, названо ім'я священника (пресвітера) Брянця, настоятеля Успенської катедри в Галичі. Патріарх, з огляду на вакантність митрополичого престолу після смерті Антонія (1370–1390/91), особисто номінує цього Брянця намісником (протопопом). Грамота, ймовірно, впроваджувала в церковно-адміністративну практику Галицької єпархії традицію призначення на уряд катедрального намісника духовних осіб виключно з числа парафіяльних священників собору Успення Пресвятої Богородиці: “ἵνα ὁ ἐν τῷ ναῷ τῆς παναγίας πρεσβύτερος ὁ Μπριάντιζος ὑπάρχη πρωτοπαλᾶς, καὶ μετὰ θάνατον αὐτοῦ πᾶς ὁ ψάλλων ἐν τῷ ναῷ ἐκεῖνῳ ὑπάρχη πρωτοπαλᾶς”³². Безперечно інститут владичого намісника в Галицькій єпархії мусив з'явитися значно раніше: згідно з давньоруською практикою, намісництва в організаційній структурі Київської митрополії початково виникли в тих центрах князівств, які не отримали церковної автономії, а також у великих містах, де вже проживали представники єпископської адміністрації та духовного суду.

Правдоподібно, на початковому етапі формування організаційних структур Галицької єпархії християнські громади Прикарпаття підлягали давнім релігійним осередкам, котрі виникли ще до створення тут владичтва. Найбільшими і найважливішими такими центрами в той час були “за честю” Звенигород, Перемишль і Теребовля – стольні гроди удільних князівств. Як відомо, територіальне ядро Галицької єпархії склали землі двох руських волостей – Перемишльської й Теребовельської, які тримали князі Ростиславичі, а також невеликий регіон навколо княжого Звенигорода (тут удільний стіл ліквідовано близько 1145 року, а в місті осів воевода Володимир)³³. Заснування Звенигородського і Теребовельського князівств пов'язують із прибуттям у ці краї близько 1084 року трьох князів Ростиславичів – Василька, Володаря і Рюрика, що фактично означало відокремлення від Києва раніше підлеглих йому земель Південно-Західної Русі³⁴. З 1140-х років до числа місцевих стольних

³¹ Галицько-Волинський літопис / Переклав і пояснив Т. Коструба. Стейт Коледж, 1967. Т. 2. С. 114.

³² Цитуємо за: Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, I. Müller. Vindobonae, 1862. Vol. 2: Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCCII e codicibus manuscriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis. P. 158. Републікація з перекладом церковнослов'янською мовою: Русская Историческая Библиотека... Т. VI. Приложения. № 35. Стб. 231–232.

³³ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998 [Україна крізь віки. Т. 5]. С. 114–115; Его же. Формирование территории... С. 76–77, 81.

³⁴ Така практика була властивою і для інших руських земель: наприклад, утворена наприкінці XII – на початку XIII ст. Рязанська єпархія охоплювала територію двох князівств – Муромського й Рязанського (Майоров А. В. Галицько-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 116; Senyk S. A History of the Church in Ukraine. Rome, 1993. Vol. 1. P. 139).

городів включено також Галич, який дуже швидко став адміністративним, духовним, культурним і політичним центром усього Прикарпатського регіону. Саме щодо населення цих чотирьох городів письмові джерела княжого періоду вживають термін “галичани”, який означав не тільки жителів міст, але й навколишніх округ³⁵. Припускаємо, ці столи початково й творили основу для намісницької структури Православної церкви в регіоні, ставши першими осідками намісників галицького владики.

Таким чином, Галицька єпархія початково поділялася згодом на чотири церковно-адміністративні округи – *Галицький, Звенигородський, Перемишльський і Тереховельський*. За своїм канонічно-юрисдикційним статусом і просторовою конфігурацією вони були перехідною формою між владичими намісництвами та “класичними” повітово-волосними намісництвами-протопопіями. Така чотиричленна структура єпархії зберігалася майже до середини XIII ст., тобто до монголо-татарської навали, яка призвела до остаточного занепаду Звенигорода й Тереховлі в княжу добу та, одночасно, доволі швидкого піднесення Львова.

Галицьке удільне намісництво. Виникнення Галицького намісництва-крилосу пов’язане із формуванням у другій чверті XII ст. окремої політичної структури – Галицької землі – навколо нового потужного економічного й політичного центру Прикарпаття – Галича. Місто, яке з 1140-х років стало катедральною столицею Галицької єпархії та одночасно резиденцією владичого намісника й адміністративним центром Галицького удільного церковного округу, виникло на основі слов’янського поселення VII–VIII ст. (загальною площею близько 50 га), що локалізується археологами на Крилоській горі³⁶. Як припускають, “значний міський осередок” сформувався тут в середині X ст. довкола добре укріпленого городища: археологічні розкопки його укріплень доводять, що на Крилоській горі в цьому столітті існувало велике слов’янське поселення з оборонним земляним валом³⁷.

³⁵ Моця О. П. Карпати у X–XIV століттях // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів, 1999. Т. 1. С. 345.

³⁶ Багаторічне вивчення археологами території “Великого Галича” підсумовано в колективній монографії: Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды) / Отв. ред. А. П. Черныш. Киев, 1990. С. 97–102. Див. також: Аулів В. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 139–153; Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття: Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. С. 495–529. Результати археологічного обстеження Галича за останнє двадцятиріччя представлено в: Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь... С. 166–182. Літописний період історії міста узагальнено в: Грушевський М. Історія України-Руси. 1992. Т. II: XI–XIII вік. С. 465–470.

³⁷ Майоров А. О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. I. С. 688–690. Аналіз сучасних інтерпретацій цієї дискусійної проблеми можна також знайти в: Майоров А. Проблема основания Галича в современной историографии // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2003. Вип. 3. С. 253–263. Городище

Більшість дослідників не відкидають як цілком недостовірну згадку в хроніці угорського Аноніма (*"Anonymi Gesta Hungarorum"*) про Галич під 898 роком (дата, зрештою, є дуже умовною) – у зв'язку з переходом угорських племен (на чолі з їхнім вождем Альмошем) через Карпати у Паннонію³⁸. У руських наративних джерелах Галич уперше названо в Київському літописі (під 1141 р. – за Іпатіївською редакцією, або під 1144 р. – за Лаврентієвською редакцією), коли влада в місті, після смерті князя Івана Васильковича, перейшла до Володимирка Володаревича³⁹.

давнього Галича було розташоване на мисоподібному відрозі високого берега річки Луква, правої притоки ріки Дністер: "З західного боку мис захищений урвистим берегом ріки, а зі сходу його оточує глибокий, непрохідний яр Мозолевого потоку, правої притоки цієї ріки [...]. У цьому майже ідеальному для захисту місці була побудована твердиня" (*Ауліх В.* Княжий Галич. С. 142–143). Як уважає інший дослідник, три з чотирьох городищ на території давньоруського Галича використовували для розміщення княжих резиденцій: "Карпиця" з "божницею Спаса" – за часів Володимирка Володаревича, "Шевченкове" – за Романа Мстиславича, "Крилоська гора" – за Ярослава Осмомисла і його наступників (*Баран В. Д.* Княжий Галич в історії України // Український історичний журнал. Київ, 2001. № 4. С. 71). З початками міста традиційно пов'язують "Галичину могилу" діаметром 26 м (фігурує в літописі під 1206 роком), відкриту археологами на початку 1990-х років в урочищі Качків. У могилі знайдено давнє поховання знатного воїна в дерев'яному човні (можливо, князя-епоніма – засновника міста), котре датують серединою X ст. (*Баран В., Томенчук Б.* Галичина могила // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 30–31; *Майоров А.* О времени и обстоятельствах основания Галича... С. 690–691). Детальніше знахідки в кургані на півдні Крилоського городища (урочище Качків), яке археологи ототожнюють з Галичиною могилою, описано в: *Баран В., Томенчук Б.* Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. Київ, Галич, 1998. С. 11–14. Див. також: *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ, 1998. С. 23–24.

³⁸ Виявлені в 1935 р. Ярославом Пастернаком поховання двох угорських кочівників, датовані ним початком X ст., є найвагомішим підтвердженням присутності в Прикарпатті угорських племен. Аналіз відомостей з хроніки Аноніма та співставлення їх з повідомленнями інших тогочасних джерел дали підстави Олександрові Майорову вважати 884 рік часом першої згадки про сучасний Галич. Відтак виникнення міста мало стати реакцією місцевого слов'янського населення на угорську загрозу. Див.: *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...* С. 97–98; *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь... С. 179–186; *Его же.* О времени и обстоятельствах основания Галича... С. 691–711; *Його ж.* Про дату заснування Галича за звісткою угорського Аноніма // *Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції (Галич, 4–6 листопада 2004 р.).* Галич, 2004. С. 195–203. Традиційний погляд на початки Галича репрезентує стаття: *Толочко П. П.* До 1100-річчя Галича // *Галич і Галицька земля: Збірник...* С. 4–5. Див. також: *Джеджора О.* Проблеми історичної топографії давнього Галича // *Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ).* Львів, 1991. Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. С. 296–297; *Її ж.* Формування топографічної структури княжого Галича (історія досліджень) // *Галицько-Волинська держава...* С. 84–85. Низку науково-популярних статей, присвячених середньовічній історії Галича, опубліковано в часописі: *Галицька брама.* Львів, 1998. № 9. С. 1–20.

³⁹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва, 1997. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Стб. 311–312; 1998. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 308. Галич згадується в Києво-Печерському патерику під 1096 р., однак ця дата є непевною. Місто також назване в "Хроніці" Яна Длугоша під 1125 р.

Виникнення Галича як міського центра обумовив масштабний містобудівельний рух на Русі. Саме тоді територія Крилоської гори зазнала радикальної перебудови, внаслідок чого тут з'явилися комплекси княжого палацу та Успенського собору з єпископською резиденцією. Місто розташовувалося в центральній частині новопосталої Галицької землі, на березі річки Луква, правої притоки повноводного Дністра. Столичний град мав тричленну структуру: 1) княжа садиба, здогадно 1140-х років ("Золотий Тік", північна частина Крилоського городища площею 1 га, яку вважають дитинцем городища з княжим (дерев'яним?) палацом); 2) "єпископська частина" з Успенським собором XII ст. в центрі; 3) "окольний город", до якого прилягав у підніжжі Крилоської гори неукріплений поділ (торгово-ремісничий посад, відомий як "Підгороддя"; за деякими даними, охоплював площу до 200 га)*.

Галич став головним експортером солі до Києва й Київської землі, завдяки чому місто особливо збагатилося. Тут жваво розвивалися торгівля і ремесла (археологами знайдено чималу кількість предметів художнього ремесла, в тому числі імпортного виробництва). В околицях Галича пролягав торговельний шлях, який з'єднував Київську Русь із Заходом і Візантією та мав відгалуження до Угорщини і який замінив торговельний шлях Київ–Прага (проходив через Волинь)⁴⁰. Тому дуже швидко Галич, дитинець якого в XII–XIII ст. охоплював площу до 50 га, перетворився на головний адміністративний та економічний центр усього Прикарпаття й тим самим здолинував колись потужні Звенигород,

* Поселення простягалось на більш як 10 км від Дністра, вздовж берегів рік Луква та Лімниця, будучи "найдавнішою урбаністичною віссю міста", утворювало так званий Великий Галич, який охоплював, окрім власне Галича, також землі сьогоднішніх сіл Викторів, Залуква, Козина, Комарів, Сокіл і Шевченкове. Цей конгломерат з'єднувався з навколишньою територією системою бродів, мостів і перевозів та був захищений оборонними лініями з валів, паланок, ровів, частоколів, веж-стовп'їв і в'їзних брам.

⁴⁰ Ауліх В. Княжий Галич. С. 145–146; Джеджора О. Проблеми історичної топографії... С. 292–303; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 139–140; Його ж. Княжий двір Галича у XII ст. // Київська старовина. 2006. № 4. С. 4–8; Его же. Формирование территории... С. 79–80, 91–92; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 52–54; Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів... С. 170–179 (автори акцентують увагу на результатах археологічних розкопок поблизу "Митрополичих палат", під час яких було виявлено залишки монументальних будівель на південний схід від Успенського собору: гіпотетично їх ідентифіковано як князівські терени, тобто частина літописного двору галицьких володарів); Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... С. 168–175; Фіголь М. Металопластика та інші художні ремесла стародавнього Галича // Записки НТШ. 1994. Т. CCXXVII: Праці Секції мистецтвознавства. С. 29–43; Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. Варто також назвати класичну, хоча вже й застарілу працю: Тихомиров М. Н. Древнерусские города / Изд. 2-е, дополн. и перераб. Москва, 1956. С. 208–211. Спробу підсумувати історію Галича давньоруського періоду нещодавно здійснено в: Баран В. Д. Княжий Галич... С. 67–75. Див. також: Могитич І., Могитич Р. Захисні рубежі Великого Галича // Вісник Інституту "Укрзахідпроектреставрація" (далі – Вісник ІУЗПР). Львів, 1997. Ч. 6. С. 15–18; Могитич Р. До історії топографії Національного заповідника "Давній Галич" // Там само. 2005. Ч. 15. С. 187–193.

Перемишль і Теревовлю. Деякі дослідники, зважаючи на літописну згадку про “Німецькі Ворота” та запрошення до міста в 1238 р. домініканців⁴¹, навіть допускають можливість існування в княжому Галичі німецького (магдебурзького) права (офіційно місто отримало його в 1374 р. з надання князя Володислава Опольського), яке могли запровадити у дільниці “Війтівство”, виділеній галицькими князями для іноземців⁴².

У перші десятиліття XIII ст. значення міста як головного політичного й культурного центру Галицько-Волинського князівства було поставлене під сумнів продуманими заходами Романовичів, орієнтованими на перенесення столиці держави спочатку до Холма, а пізніше до Львова. Після походу Батия, війська котрого в 1241 р. зруйнували Галич, місто втратило свою колишню велич і економічно занепало, що спричинило й дезорганізацію навколишнього регіону. Однак уже в другій половині XIV – першій третині XV ст. до складу Галицької землі знову входили давні волості Галича, Теревовлі, Коломиї й Снятина (у 1427 р. їх вважали єдиною цілістю). Галицький королівський староста від часу переходу краю під владу польських королів і до утворення в 1434 р. Руського воєводства був адміністративно й судово незалежним від львівського генерального старости (так само не підлягали Львову староста в Коломиї й Снятині)⁴³. Старостинський уряд у Галичі джерельно простежується з 1390 р. (першим цю посаду обіймав, імовірно, Бенько, який згадується 1398 року як староста “галицький і снятинський”, в інших випадках – як “коломийським і галицьким”)⁴⁴. Така титулатура носила територіальний характер, вказуючи на терени, які підлягали юрисдикції старости Бенька. У попередній період ці волості – Галицька, Коломийська і Снятинська – й формували територію Галицької землі. До її складу в другій половині XIV ст. також увійшла Теревовельська волость-повіт. Остання раніше традиційно належала до Пониззя (Подільської землі), але, будучи опанована польським королем Казимиром III, втратила свій інституційний зв’язок із “рідним” Поділлям і поступово почала тяжіти до Галича. У перші десятиліття XV ст. Теревовельський повіт уже безпосередньо підпорядковувався галицькому старості⁴⁵, тому в 1434 р., з утворенням Руського воєводства, Теревовля й округа цілком очікувано увійшли – поряд з Галицьким і Коломийським повітами – до складу Галицької землі. Саме ця державна адміністративна одиниця була

⁴¹ Див. згадку про “монастир братів-проповідників” Польської провінції в “Хроніці” Я. Длугоша: Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1973. T. 3: Libb. V–VI / Textum rec. D. Turkowska, adiutr. M. Kowalczyk; moder. M. Plezia; comment. confec. C. Pieradzka. P. 283.

⁴² *Mohylycz R.* Prawo niemieckie a formowanie dzielnic miast o kształtach regularnych na ziemiach ruskich w XIII–XIV wieku // Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju 28–29 października 2002 roku. Wrocław, 2006. S. 261–263.

⁴³ *Ehrlich L.* Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501). Lwów, 1914. S. 48–49.

⁴⁴ *Ibid.* S. 38–39, 45–47.

⁴⁵ *Ibid.* S. 49–55.

використана Православною церквою як підґрунтя для формування наприкінці XV – на початку XVI ст. одного з двох у ранньомодерній Галичині єпархіальних крилосів-офіціалатів – Галицького.

Звенигородське удільне намісництво. Інституційною основою для утворення цього церковного округу була, припускаємо, Звенигородська земля-волость. Її політична історія до монгольської навали простежується в писемних джерелах фрагментарно⁴⁶. Як відомо, в Перемишлі після смерті князя Рюрика Ростиславича 1092 року утвердився його брат Володар, волость якого згодом поділили сини. Наймолодшому з них – Володимиркові – в 1124 р. дісталось невелике місто Звенигород. Відтак започатковано існування Звенигородського удільного князівства, яке виокремилось зі свого протопласта – Перемишльської землі⁴⁷. 1141 року, в зв'язку з переходом Володимирка Володаревича на галицький престол, Звенигородський уділ отримав його небіж Іван Ростиславич Берладник, який володів ним до свого виступу проти галицького князя в 1145 р.

Столицю уділу літописець уперше занотував під 1086/87 роком⁴⁸ у розповіді про похід волинського князя Ярополка Ізяславича⁴⁹. Загалом у руських літописах Звенигород – як добре укріплене поселення – згадується 15 разів, також його названо й у “Хроніці” Яна Длугоша (під 1127 роком)⁵⁰. Проте достатньо розвинутим міським осередком на важливому торговельному шляху Звенигород став лише в 1140-х роках. Його дитинець, за даними археологів, постав разом з посадом приблизно в другій половині XI ст.⁵¹ Після перенесення Володимирком Володаревичем столиці свого князівства до Галича грод виконував функції волостного центру, що управлявся тисяцькими (про одного з них – Судислава – у літописі згадано під 1219 роком). Як столиця удільного князівства й резиденція Володаревичів місто мало розвинуту інфраструктуру, розміщувалось на височині, оточений двома рукавами річки Білка й непрохідними в той час болотами⁵². Однак, починаючи з другої половини XII ст., Звенигород поступово

⁴⁶ Переважно політична історія Звенигорода та навколишньої волості представлена в: *Свєшинков І.* Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XIII ст. // Галицько-Волинська держава... С. 101.

⁴⁷ *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...* С. 107–108.

⁴⁸ Цей руський грод зафіксований в обох редакціях літопису – Лаврентіївській (під 1086 р.) та Іпатіївській (під 1087 р.) (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 206; Т. 2. Стб. 197). Нині село Звенигород Пустомитівського району Львівської області.

⁴⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. С. 464.

⁵⁰ *Joannis Dlugossii Annales...* 1973. Т. 2. Р. 308. Коментований переклад у: *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (Книги I–IV). Текст, перевод, комментарий. Москва, 2004. С. 305–306.

⁵¹ *Головко О.* Князь Володимирко Володарович – перший володар об’єднаного Галицького князівства // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича.* Львів, 2006–2007 [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15]. С. 91–92; *Котляр М.* Княжий двір Галича... С. 5–6.

⁵² Грод складався із замку (100×80 м), “окольного города”, посадів, торгових площ, цвинтарів і доріг загальною площею 12 га. Місто регулярного планування мало розбудовану систему

втрачає свій статус одного з ключових центрів Галицької Русі, остання літописна звітка про нього датується 1235 роком. Територія самого городу звужується (це простежується археологічно), що свідчить про спалення міста під час монголо-татарської навали*. Після цього сплюндрований Звенигород вже не зміг відновити свій попередній економічний і суспільний статус, поступившись сусідньому Львову. Саме тому Звенигород, на відміну від більшості давньоруських міст Галичини, під владою Корони Польської так і не став центром повіту, староства-королівщини чи господарського ключа⁵³.

На статус княжого Звенигорода як регіонального центру Галицької єпархії вказують відкриті на ринку “окольного города” в 1960-х роках залишки білокам’яного хрестовобанного триапсидного храму (ймовірно, Різдва Богородиці), який частина науковців вважає головною святинею міста. Інша обстежена церква (Великомучениці Параскевії?), у районі торгової площі в урочищі П’ятницьке, була дерев’яною тридільною, з шестистінком бабинця й нави, квадратоподібним вівтарем та восьмигранним верхом над навою. У межах храму виявлено фрагменти невеликої кам’яної ікони кінця XII – початку XIII ст.⁵⁴ із зображенням двох апостолів. Віднайдені археологами в 1994 р. рештки будівлі на території Звенигородського замку трактують як третю святиню міста – дерев’яну церкву-каплицю (Воздвиження Чесного Хреста?) з похованнями місцевої знаті⁵⁵. Деякі дослідники ототожнюють залишки відкритого у

укріплень, включаючи навколишні городища, котрі захищали підступи до нього (нещодавно одне таке поселення було виявлене поблизу села Підгородище) (Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья... С. 108–109; *Mohytycz R.* Prawo niemieckie... S. 260–261).

* Археологічні дослідження на передмісті Звенигорода (в урочищі “На Греблі”) показують, що місто справді було знищене під час татарського погрому 1241 року.

⁵³ *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* Warszawa, 1974. T. 35. S. 58.

⁵⁴ Розміри її та вівтаря становлять 6,5×9,25 м. Підлога храму була вимощена різнокольоровими полив’яними плитками, котрі утворювали в центрі святині коло під куполом – омфалій (Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья... С. 109; *Иоаннисян О., Могытыч И., Свешников И.* Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // *Памятники культуры: Новые открытия.* Ленинград, 1983. С. 494–507; *Лукомський Ю.* Галицькі білокам’яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила // *Княжа доба: історія і культура* / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. Вип. 1. С. 280–281; *Могитич І. Р.* Церкви Звенигорода // *Вісник ІУЗІР.* 1995. Ч. 3. С. 20; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. Київ, 1997. С. 117; *Kubica E.* Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* Rzeszów; Krosno; Przemyśl; Sandomierz; Tarnów, 1996. T. 17. S. 136).

⁵⁵ Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья... С. 108–109. Рештки фундаментів дерев’яного храму на дитинці Звенигорода виявив у 1994 р. відомий український археолог Ігор Свешніков. Церква, вірогідно, була знищена під час штурму монголами міста в 1241 р. (*Діба Ю.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. Львів, 2005. С. 21; *Могитич І.* Нововідкрита церква у Звенигороді // *Вісник ІУЗІР.* 1994. Ч. 2. С. 55; *Його ж.* Церкви Звенигорода... С. 18–21; *Свешніков І.* Дослідження Звенигорода у 1994 р. // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 році. Львів, 1994. С. 3–4). Див. також погляди дослідників щодо Звенигорода як центра князівства в останніх дослідженнях: *Берест Р.* Нові археологічні матеріали

Звенигороді житла з резиденцією перемишльського владики⁵⁶, однак ця гіпотеза не має жодного логічного підґрунтя. Насправді місто могло бути щонайбільше центром удільного намісництва, виконуючи роль важливого адміністративного осередку Православної церкви в північних районах Галицького князівства. На користь цього свідчать літописна оповідь під 1235 роком про місцевий чудотворний образ (“с[ва]таа Б[огороди]ца в немь чюднаа икона”), завдяки опіці якого військам князів Романовичів не вдалося взяти грод штурмом⁵⁷, а також знайдені на передмісті срібна нагрудна іконка із монументальним зображенням Спаса “класичного складу” (найраніший зразок галицько-руського іконопису) і різьблений у камені образок із двома апостолами з композиції “Успення”⁵⁸.

Звенигородське удільне князівство, як припускають, охоплювало незначну за площею й економічним потенціалом територію: від Карпатських гір на заході до річки Стрипа на сході, та від верхів’їв ріки Буг на півночі до середньої течії Дністра на півдні⁵⁹. На півночі князівство межувало з Белзькою землею, на заході – із Перемишльським уділом (по річці Верещиця), на півдні границя проходила здогадно по лінії теперішніх міст Розділ–Ходорів–Рогатин–Бережани–Озерна. З поселень, розташованих у межах землі, письмові джерела згадують Браневичеву ріллю (під 1230 р.; пізніше село Бринці), Голі Гори (1144, 1231 рр.), Львів (1256 р.), Олесько (1366 р.), Підгорай (1232 р.), Рожне Поле (1097, 1144 рр.), Стольсько (1330–1331 рр.)⁶⁰, Щекотів (Щекотин;

з околиць літописного Звенигорода // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич, 1998. С. 56–60; Овчинніков О. Звенигород як феодальна столиця // Там само. С. 41–44. Олександр Овчинніков безпідставно твердить про існування у Звенигороді “власної єпископії” та резидування тут перемишльського владики до його переїзду (як вважає дослідник, у 1147 р.) в Галич. У Звенигороді існував палац на ринку, який, як вважає автор, не міг належати вікарію чи намісникові, а лише архієреєві (Овчинніков О. Звенигород як феодальна столиця. С. 41–42).

⁵⁶ Це припущення опирається на виявлену тут печатку митрополита Костянтина (1156–1158), позолочений емалевий енколпійон та дві інші олов’яні печатки з погруддям Св. Василя Великого (Петрик А. Бояри та Церква... С. 89; Овчинніков О. Звенигород як феодальна столиця. С. 41–45).

⁵⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 776; Галицько-Волинський літопис... Т. 2. С. 12. Коментар з цього приводу див.: Свешніков І. Історія Звенигорода... С. 103.

⁵⁸ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 20, 55.

⁵⁹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. С. 65–66, 115–117; Его же. Формирование территории... С. 38–40, 77–79, 81; Тихомиров М. Н. Древнерусские города... С. 334–336.

⁶⁰ Городище локалізують у районі села Стільсько Миколаївського району Львівської області. Поселення займало величезну площу (250 га), його оточували земляні вали завдовжки 10 км, глибокі рови й штучні тераси. Як припускають, у 1330-х роках поселення входило до комплексу столових маєтків Галицької митрополії. На території цього мегаполісу, в околицях сіл Дуброва та Ілів виявлено осередки язичницького культу – городище-святилище із житлами (що, імовірно, належали служителям-поганам) і ямою для жертвоприношень, а також скелі з келіями та нішами для ікон, де, як припускають, з часом поселилися монахи-скитники (Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2008. Вип. 12. С. 267–270, 279–281; Мацек В. Княже-митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром // Наша Батьківщина. Львів, 1938. С. 129–131).

1242 р.)⁶¹ і Щирець (1126 р.)⁶². Просторове розміщення цих поселень, імовірно, й маркує територію Звенигородського удільного намісництва Галицької єпархії в другій половині XII – перших десятиліттях XIII ст. Разом з однойменною волостю, воно припинило своє існування приблизно в середині XIII ст., увійшовши до складу новоутвореного Львівського церковного округу.

Перемишльське удільне намісництво. Його територіальною основою протягом другої половини XII – початку XIII ст. була Перемишльська земля⁶³ та, ймовірно, Червенські гроди (їх населення, на переконання українських істориків, мало східнослов'янський характер і впродовж XI–XIII ст. було християнізоване за візантійським обрядом⁶⁴). “Повість минулих літ” свідчить, що в 1086/87 р. у Перемишлі вже існував княжий стіл Рюрика Ростиславича, а після його смерті в 1092 р. місто разом з волостю перейшло до молодшого брата Рюрика – Володаря⁶⁵. Територію Перемишльського намісництва в період, коли вона належала до Галицької єпископії (середина XII – початок XIII ст.), можна реконструювати виключно за кордонами однойменної землі. Як припускають, у цей період площа Перемишльської землі становила близько 23 тисяч км², однак ці обрахунки не піддаються верифікації за тогочасними джерелами, у тому числі археологічними⁶⁶.

⁶¹ Городище літописного Щекотова (за археологічними матеріалами появу поселення датують XI–XIII ст.) площею 6 га локалізується в околицях сучасного села Глинське Жовківського району Львівської області. Городище складалося з дитинця та посаду, обнесених оборонним валом. У його межах виявлено некрополь із вісьмома похованнями. Грод розташовувався на важливому шляху, котрий з'єднував міста Галичини з іншими руськими землями, та слугував одним з опорних пунктів опозиційного щодо Романовичів боярства і декого з князів (*Чайка Р., Мазур О.* Град Щекотів часів протистояння князів Данила й Василька Романовичів та Михайла Чернігівського і його сина Ростислава // *Галич в доісторії і середньовіччі: Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції* (Галич, 4–6 вересня 2003 р.). Галич, 2003. С. 45–50; *Чайка Р.* Підльвівський град Щекотин // *Семінарії “Княжі часи”*: Давній Львів. Львів, 2003. С. 11–22).

⁶² *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. С. 48–50.

⁶³ Там само. С. 44–47.

⁶⁴ Про це свідчать, зокрема, знахідки близько 20 енкалпціонів у районі Дзюрдзіва, Мичківців, Перемишля, Ярослава та Ясла (*Петегурич В.* Християнські культові вироби XI–XIII ст. з Перемишльської землі // *Перемишль і Перемишська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі* / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 27–29).

⁶⁵ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 206; Т. 2. Стб. 198. Початковий етап формування Перемишльської землі охарактеризовано в: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. С. 408–411; *Рудий В.* Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 24–39.

⁶⁶ Так само протяжність границь Перемишльської землі не дозволяють точно визначити ані матеріали археологічних досліджень, ані тогочасні наративні джерела: *Рудий В.* Перемишльська земля... С. 4–22 (огляд джерел і літератури з історії регіону), 46. Див. також: *Його ж.* Господарство та торгівельні зв'язки населення Перемишльської землі в IX–XIII ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів, 2002. Вип. 37. Част. 1. С. 71–85; *Його ж.* Етнічна країна в пошуках державності: Перемишльська земля в середньовічній Східній Європі // Там само. 2003. Вип. 38. С. 17–44.

Загалом Перемишльська земля охоплювала північне передгір'я Карпат, до якого відносять Верхнє Подністров'я, Посяння та південно-західне Розточчя. Південну межу землі визначали Карпатські гори (там існувала доволі широка гірська “нічийна” смуга), північніше сучасного міста Свалява. На заході від польських земель границю окреслювали Сандомирська пуша між нижньою течією Сяну й Вісли та карпатські ліси між Вислоком і Дунайцем. На півночі земля межувала з Белзьким князівством (землею), захоплюючи також район Розточчя. Натомість на сході обмежувалась Самбірською волостю та колонізаційним масивом у районі Дрогобича й Стрия. Таким чином, південно-східна границя пізнішого Перемишльського князівства (включало майже всю територію Перемишльської та Сяноцької земель Руського воєводства) проходила поблизу річки Стрий і в основному повторювала кордон між Львівською й Перемишльською землями Руського воєводства другої половини XV – XVIII ст.⁶⁷

До складу Перемишльського намісництва, окрім самого Перемишля, згодано належали близько 20 літописних городів⁶⁸ і понад 50 безіменних давньоруських поселень й укріплених городищ, а також десятки селищ, віднайдених археологами по обидва боки сучасного польсько-українського кордону⁶⁹. До важливих осередків духовного життя регіону можна віднести скельний монастир у Розгірчі, обителі у Лаврові, Синеvodську та селі Спас, а також, напевно, печеру-монастир у Страдчі (Печера Домажирова)⁷⁰. У складі Галицько-Волинського князівства відбулося відокремлення від Галицької катедри Перемишльського намісництва й створення однойменної єпархії. У 1280-х роках регіон належав до уділу Лева Даниловича, і в цей час перемишльські владики (зокрема Мемнон), за свідченням літопису,

⁶⁷ Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії // Перемишль і Перемиська земля... С. 6–8.

⁶⁸ Вишня (Судова Вишня; згадується в літописі під 1230 р.; ПСРЛ. Т. 2. Стб. 762), Ворота, Голі Гори (Гологори; 1231 р.; Там само. Стб. 765), Городок (1213, 1226 і 1236 рр.; Там само. Стб. 733, 749, 775), Дроговиж (нині Миколаївського району Львівської області; XIII ст.), Звенигород-на-Білці (1086 р.), Львів (1256 р.), Любачів (задокументований у 1211–1212 і 1225 рр.; Там само. Стб. 731, 746), Перевореськ (Пшеворськ; 1281 р.; Там само. Стб. 882, 890), Ряшів (відоме з 1354 р., проте на території міста виявлено давніше городище з дитинцем і підгороддям в урочищі “Руське Село”), Синеvidсько (1241 р.), Сіль (Стара Сіль; 1255 р.), Спас (середина XIII ст.), Старий Самбір (XIII ст.), Сянік (Сянок; перші літописні згадки під 1150, 1205 і 1231 рр.; Там само. Стб. 406, 717, 764), Тустань (1340 р.), Тухля (нині Сколівського району Львівської області; 1387 р.), Удеч (Зудеч; 1164 р.), Щекотів (Щекотин; Там само. Стб. 793), Ярослав (ймовірно, засноване київським великим князем Ярославом Мудрим; перші літописні звістки з 1152, за іншими даними – 1231 і 1245 рр.; Там само. С. 447, 800–805).

⁶⁹ Див. їх опис у: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья... С. 136–140; Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. 2006. Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 198–199; Рудий В. Перемишльська земля... С. 58–79, 141–146. Давніший огляд міських поселень регіону в: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 461–463.

⁷⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 787, 793; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 463.

підтримували тісні контакти з Романовичами та були їхніми близькими дорадниками⁷¹.

Адміністративним центром удільного намісництва був Перемишль, розташований у долині ріки Сян, на важливому торговельному шляху, котрий у Середньовіччі з'єднував Київ з Регенсбургом через Краків і Прагу⁷². У місті, як припускають, в XI ст. вже могла існувати місцева правляча еліта, зацікавлена в тому, щоб мати свого князя й не допустити перетворення своєї землі на одну з численних пересічних волостей Київського великокняжого столу⁷³. Уперше місто згадане в “Повісті минулих літ” під 981 роком у зв'язку з походом київського князя Володимира Святославича “к ляхом”⁷⁴. У 1018 р. Червенські гроди й Перемишль на понад десятиліття стали володінням польського князя Болеслава Хороброго, а в 1214–1215 рр. місто також ненадовго відійшло до краківського князя Лешка Білого⁷⁵. 1094 року Перемишль потрапив у руки князя Володаря Ростиславича, ставши столицею удільного князівства. Провідні позиції в регіоні місто зберігало до перенесення Володимирком Володаревичем своєї столиці в Галич 1141 року, після чого його маргіналізовано до рівня волосного центру. У такому статусі Перемишль з навколишньою округою функціонував і після 1199 р., коли було утворено Галицько-Волинське князівство⁷⁶.

На території гроду, як засвідчують матеріали археологічних досліджень, у XII ст. було зведено Миколаївський храм-ротонду (його вважають культовим осередком місцевого купецтва). Поряд з декількома княжими дворами (один з них зафіксований літописом під 1152 роком) у місті також функціонувала єпископська резиденція (літописна згадка про неї – 1242 р.). Її локалізують на передмісті Вовче (Вільче) при монастирі Успення Богородиці, а до того вона

⁷¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 912–913.

⁷² Центром поселення вважають споруджений на підвищенні невеликий замок (площею близько 1 га), який оточував на заплавному терасі Сяну торгово-ремісничий посад. Спочатку, в X–XI ст., грод з підгороддям було зведено в районі сучасного Підзамча, а вже в наступному столітті його територію розширено до ріки Сян і переправи (Тихомиров М. Н. Древнерусские города... С. 336–337). Записи про діяльність перемишльського князя Володаря під 1122 і 1124–1126 рр. вміщено в “Хроніці” Я. Длугоша: Joannis Dlugossii Annales... 1973. Т. 2. Р. 295. Коментований переклад у: Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории”... С. 301–302, 304–306.

⁷³ Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. Санкт-Петербург, 2006. С. 122–123, 129.

⁷⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 69. Див. також: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья... С. 103–105 (підрховано, що в Іпатіївській редакції літопису Перемишль згаданий аж 24 рази); Тихомиров М. Н. Древнерусские города... С. 336–337.

⁷⁵ Ісаєвич Я. Перемишль і Перемиська земля... С. 12–13; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 42–43. Польську візію політичної історії “Червенських гродів” представлено в: Kutylowska I. Grody Czerwieńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem // ДКЗ. 2002. Вип. 6. С. 27–39; Florek M. Problematyka “Grodów Czerwieńskich” // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia–kultura–religia. Łęczna, 2008. S. 35–45 (науковець припускає, що “Червенські гроди” як територіальна цілісність на русько-польському пограниччі в XI ст. не існували, а могли бути лише писарською помилкою літописця).

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 417–421.

могла бути осідком удільного намісника галицького владики⁷⁷. Цей намісник, найімовірніше, перебував при соборному храмі Св. Йоана Хрестителя, який згаданий у “Хроніці” Я. Длугоша як місце поховання померлого 1124 року князя Володаря Ростиславовича. Церква стояла на дитинці Замкової гори, де з XI ст. існував палацовий комплекс. Більшість сучасних науковців схильні датувати зведення Святоїоанівського храму в Перемишлі часами князювання тут Володаря, а саме 1119–1124 рр. Руїни Йоанівського собору були розкопані в 1959–1964 рр. польськими археологами. Виявилося, що це була тринавна церква середньої величини (18×22,5 м) без нартексу, споруджена у формі чотирикутника з трьома апсидами й однією банею, оздоблена поліхромією (кольоровими візантійськими малюнками на стінах) та декоративною різьбою. Храм як типова пам’ятка давньоруської архітектури XII ст. належить до сакральних споруд галицької архітектурної школи, яка поєднувала східні візантійські й західні латинські риси. Святоїоанівський собор 1412 року був забраний від православних королем Владиславом II Ягайлом і переданий під латинську катедру, а в 1470 р. розібраний на будівельний матеріал⁷⁸.

Теребовельське удільне намісництво сформувалося, вірогідно, ще до фундації Галицького владичства й охоплювало терени однойменного князівства. Теребовельський стіл на час проведення Любецького з’їзду князів вже мав у Південно-Західній Русі самостійне значення: тут приблизно з 1092–1093 рр. правив князь Василько Ростиславич. Коли він помер (у 1124 р.), домен успадкував його старший син Григорій (Ростислав), натомість у Галичі, який тоді підпорядковувався Теребовлі, став княжити молодший син – Ігор (Іван) Василькович. Останній після смерті Григорія Васильковича (після 1128 р.)

⁷⁷ Бевз М., Петрик А. Містобудівна структура ранньосередньовічного Перемишля // ДКЗ. Вип. 6. С. 53–65; Frazik J.-T., Frazik W. Stan badań nad urbanistyką, architekturą i budownictwem starego miasta Przemyśla do roku 1991 // Studia Przemyskie. Przemyśl, 1993. Т. 1. С. 49–61.

⁷⁸ Балик Б. І. До історії найдавніших церков у Перемишлі (X–XII ст.) // Богословія / Bohoslovnia. Рим, 1983. Т. XLVII. С. 88–90; Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі // Перемишль і Перемиська земля... С. 16–26; Німців М. Д. Археологічно-архітектурні розкопи княжого Перемишля // Intrepido Pastori. Romae, 1984. С. 635–644; Петрик В. Пам’ятки церковної архітектури Перемишля X–XVI ст. // ДКЗ. Вип. 4. С. 311–313; Fenczak S. A. Wokół początków bizantyńsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemyślu. Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w księstwie przemyskim (koniec XI – pierwsza połowa XII wieku) // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Przemyśl, 1996. Т. 3. С. 29–30; Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych Oddziału PAN w Krakowie. Kraków, 1968. Zesz. 1. С. 47–50. Див. також: Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. Москва, 1973. № 1. С. 102. Історію нової перемишльської катедри (цей собор простояв до початку 1780-х років), зведеної близько 1540 року (після того, як столичний храм єпархії король Владислав II Ягайло силоміць передав латинникам), досліджували: Добрянський А. Історія єпископів трьох соединених єпархій, Перемишльської, Самборської і Саноцької, оть найдавніших временъ до 1794 г. Львовъ, 1893. С. 16–24; Лакота Г. Дві престольні церкви перемиські // Блаженний Григорій Лакота, перемиський єпископ-помічник: Зібрані історичні праці / Вступ М. Мельник; зібрав й до друку підготував В. Пилипович. Перемишль, 2003. С. 33–67.

отримав і Теробовельський уділ, але не перебрався до Теробовлі й залишився в Галичі, який дуже швидко розвивався⁷⁹.

Князівство розташовувалося в південно-східній частині Галицької Русі, межуючи на півночі з Волинню, на сході – з Київським князівством, на півдні сягаючи Дністра і далі степових просторів. На території Теробовельського уділу існували такі поселення, як Биковен, Звенигород над Дністром, Маклаків (Моклеків)* поблизу Теробовлі (1211 р.), Микулин на Сереті (1096 і 1142 рр.)⁸⁰, Скала (центр волості), Снов, Станків, Стінка (центр волості), а також кілька укріплених поселень на Пониuzzi⁸¹. Після утворення в 1141 р. Галицького князівства волость була підпорядкована новому столичному центру і поступово втратила свій самостійний статус (цей процес тривав уже від часу смерті князя Василька).

Теробовль постав на місці слов'янського городища другої половини IX – X ст. зі сакральною дільницею розмірами 180×120 м. Він розміщувався на берегах Серету і мав князівську фортецю на Замковій горі (дитинець), торгово-ремісничий посад на обох берегах річки Гнізна та міські пригороди*. Місто (перша літописна звітка – 1097 р., остання – 1226 р.)⁸² початково не відігравало самостійної ролі, будучи підлеглим спершу Перемишлю, а після появи Галича – новій столиці князівства, однак його традиційно називали “воротами в Галицький край”. Загалом Теробовль так і не перетворився на потужне місто, значно поступаючись у своєму розвитку сусідньому Звенигороду, який і домінував у цьому регіоні⁸³. Припускають, у місті існувала П'ятницька церква XI–XII ст., але достовірних підтверджень цьому немає. Тут, імовірно, діяло також декілька монастирів, у тому числі Підгірянський на високому лівому березі Серету та інша безіменна обитель поблизу Замкової гори, в урочищі Попівщина⁸⁴. Один з цих чернечих осередків і міг бути резиденцією теробовельського удільного намісника, підпорядкованого галицькому єпископові.

⁷⁹ Котляр М. Княжий двір Галича... С. 5–7.

* Знаходилося, ймовірно, в околицях села Біла Чортківського району Тернопільської області.

⁸⁰ Останні розвідки локалізують поселення – як “окреме господарсько-економічне ціле” – на території довжиною 15–19 км і шириною 5–7 км на північ і північний схід від теперішніх Микулинців (*Купчинський О.* Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях // *Confraternitas...* С. 83–86).

⁸¹ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. С. 51–52, 91.

* У межах фортеці виявлено культовий вал висотою 1 м з майданчиком-вівтарем, уламками посуду X ст., інгумацийним похованням і прилеглим будинком для жертвних бенкетів.

⁸² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 231–241, 466–467, 723–730, 749. Див. також: *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття...* С. 105–107.

⁸³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. С. 465; *Котляр М.* Княжий двір Галича... С. 4–5; *Миська Р.* Долітописний Теробовль // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* Львів, 2008. Вип. 12. С. 292–302; *Могитич Р.* Історична топографія Теробовлі // *Вісник ІУЗПР.* 1998. Ч. 10. С. 27–36; *Тимошук Б. О.* Дослідження давньоруської Теробовлі // *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985.* С. 57–59; *Его же.* Исследования в Теробовле // *Археологические открытия 1986 года.* Москва, 1988. С. 341–342.

⁸⁴ *Могитич І.* Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // *Вісник ІУЗПР.* 1998. Ч. 10. С. 3–14; *Сороколіт О.* На маргінесі статті // *Там само.* 2005. Ч. 15. С. 163–164;

Перехідний період у розвитку намісницької структури

Відокремлення Перемишльської єпископії від Галицької катедри близько 1219–1220 рр., а також фундація в межах Галицько-Волинського князівства протягом наступних десятиліть інших православних владитв (зокрема Угрівського і, ймовірно, Луцького) змінили первісну владичо-волосну намісницьку структуру, а в другій половині XIII – XIV ст. призвели до суттєвої її трансформації. Цей перехідний період був часом централізації й уніфікації намісницької мережі, які супроводжувала поява нових, порівняно невеликих за територією й кількістю парафій церковних округів. Одночасного відбувалося виокремлення й зростання ролі двох осередків світської й церковної адміністрації – Галича (як столиці митрополії) й Львова (як центру держави). У перехідний період Галицька катедра позбулася потужних колись Звенигородського й Перемишльського намісництв, втратило своє колишнє значення й маргіналізувалося Теребовельське намісництво. Однак уже невдовзі постав Львівський церковний округ, який певною мірою компенсував відсутність в організаційній структурі єпархії колишніх удільних намісництв.

Львівське намісництво. Заснування Львова, його успішна адміністративна “кар’єра” та формування навколо міста волості-уділу уможливили появу в північно-західних районах Галицької єпархії нового удільного намісництва (припускаємо, вже в останніх десятиліттях XIII ст.). До його складу, найправдоподібніше, входили православні парафії, що знаходилися в межах Львівської волості-землі – княжого домену Романовичів. Як відомо, згадана земля в другій половині XIV ст. охоплювала волості Буська, Городка, колишнього Звенигорода, Підгоря і Щирця⁸⁵. Львівська земля (*terra Lemburgensis*) вперше згадується 1364 року⁸⁶. У наступному столітті вона часто фігурує як повіт, який у той час включав декілька сотень поселень (за підрахунками Пшемислава Домбковського – 313), у тому числі міста Бібрка, Біще, Буськ (біля Кам’янки-Струмилової), Глиняни, Дунаїв і Щирець⁸⁷. На півночі волость-повіт межувала з Белзьким воєводством, на північному сході – з Волинським воєводством, південний кордон проходив Карпатами⁸⁸. У XVI–XVIII ст. Львівська земля

Тимошук Б. О. Теребовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля: Збірник... С. 124–127. Твердження автора про те, що на “огороженому сакральному дворі X ст.” пізніше міг стояти єпископський двір (Тимошук Б. О. Теребовль – місто Галицької Русі. С. 125), є помилковим. Очевидно, тут розміщувалася резиденція генерального намісника галицького владика, який управляв місцевим церковним округом. Див. також: Тихомиров М. Н. Древнерусские города... С. 336.

⁸⁵ Janeczek A. Podhoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 1985. T. 33. Nr 1–2. S. 18–19.

⁸⁶ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). Lwow, 1870. T. II. S. 3. Nr II.

⁸⁷ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku. Lwów, 1939. S. 55–87.

⁸⁸ Ibid. S. 317–320.

Руського воєводства (її площа складала близько 12 700 км²) поділялася на Жидачівський (3 517 км²) і Львівський (9 174 км²) повіти⁸⁹.

Місто Львів було засноване, найімовірніше, між 1245 і 1256 (перша літописна згадка) роками⁹⁰ князем Данилом Романовичем і його сином Левом як столиця уділу останнього. Цей уділ складався з трьох земель – Белзької, Галицької і Перемишльської, якими на той час уже володів князь Лев. Поява нового гроду, як вважає Ярослав Книш, послабила адміністративні, політичні й навіть релігійні впливи давніх княжих осередків і, водночас, центрів боярської опозиції в регіоні. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. Львів, знаходячись на перетині важливих доріг (Галич–Белз, Перемишль–Київ та торговельного шляху між Волинню і Галичиною), перетворився на столицю Королівства Русі і зберігав цей статус упродовж першої половини XIV ст.⁹¹ Не випадково в анонімному іспанському трактаті (близько 1302–1306 рр.) Галицько-Волинську державу названо Львівським королівством, а в переліку його поселень першим вказано саме Львів⁹². Розташоване посередині уділу князя Лева, нове місто з добре

⁸⁹ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa, 1903. T. VII: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. II [Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. II]. S. 22, 42.

⁹⁰ Матеріали археологічних обстежень міської території засвідчують існування тут давньоруського поселення вже в X–XII ст. (Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья... С. 116–119). Останні розвідки дають підстави вбачати початки Львова у поселенні XII – початку XIII ст., рештки якого простежуються археологічно (результати останніх досліджень оприлюднено в: *Оприск В., Лек О.* Найновіші археологічні розкопки княжого Львова // Галицька брама. 2001. № 9–10. С. 30–31). Ядром середньовічного міста (його заснування легендарна традиція відносить до 1270 року), що виникло на перетині двох важливих торговельних шляхів, стала сучасна площа Ярослава Осмомисла. Роман Могитич приписує князеві Леву Даниловичу створення “міста-столиці нового типу”, звертаючи увагу на “розпланування площі Ринок та прилеглих кварталів на регулярному плані”. На Замковій горі було знайдено фрагменти круглої мурованої вежі. Якщо Александер Чоловський та Ізидор Шараневич припускали заснування середмістя Львова королем Казимиром III, то, починаючи від Йосипа Пеленського (*Дибя Ю.* Невідома праця Йосипа Пеленського про початки Львова // Записки НТШ. 2005. Т. ССXLIX: Праці Комісії архітектури і містобудування. С. 624–631), українські вчені схильні вважати будівничим міста князя Лева Даниловича, який переніс центр Львова до середмістя. Науковці виокремлюють “Львів Данила” та “Львів Лева”, закладений у 1263–1270 рр., що засвідчує також домодерна історична традиція міста (*Могитич Р.* Планувальна структура львівського середмістя і проблеми його датування // Записки НТШ. Т. ССXXVII. С. 279–288; *Його ж.* Розвиток планувальної структури північно-західної частини Львівського Середмістя (до кінця XIV ст.) // Вісник ІУЗПР. 2000. Ч. 4. С. 15–22). Див. також: *Петрушевич А.* Краткая роспись русским Церквамъ и Монастырямъ въ городѣ Львовѣ // Галицкій историческій сборникъ, издаваемый обществомъ Галицко-Русской Матицы. Львовъ, 1853. Вып. 1. С. 7–8; *Чубатий М.* Історія християнства на Руси-Україні. Рим; Нью Йорк, 1976. Т. 2. Ч. 1. С. 34.

⁹¹ *Войтович Л.* Загадки ранньої історії Львова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. С. 46–48.

⁹² *Дашкевич Я.* Король Данило в житті та бронзі // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів, 2007. С. 33; Історія Львова: У трьох томах. Львів, 2006. Т. 1. С. 54–56; *Книш Я.* Заснування Львова // Семінарій “Княжі часи”. Львів, 2002. С. 9–10, 13. На статусі Львова як столиці Руського королівства наголошує також Л. Войтович, спираючись на свідчення в “Житті Кінги” про дружину князя Лева Констанцію та

укріпленням замком невдовзі стало домінувати в центральних, східних і північно-східних районах історичної Галичини. Часи політичної нестабільності другої половини XIV ст., в результаті чого місто з 1387 р. опинилося під владою польських королів⁹³, загалом не позначилися негативно на розвитку Львова – навпаки, у цей перехідний період він перетворюється на провідний економічний і культурно-політичний центр усієї Галичини.

У Львові локальна православна організація з'явилася, ймовірно, вже в третій чверті XIII ст. У княжий період тут функціонувало щонайменше декілька руських церков, переважно на території сучасного Підзамча та в його околицях, тобто в межах давнього посаду. Очевидно, часами Лева Даниловича датується мурований храм Св. Миколая, зведений у “традиційній для галицького церковного будівництва техніці з кам'яних блоків”⁹⁴ (зберігав свій первісний вигляд до перебудови кінця XVII ст.). Початковий план святині у вигляді грецького хреста (“бічні рамена якого замкнуті апсидами”), виявлений під час археологічних й архітектурних обстежень, виразно свідчить про княжий родовід храму⁹⁵. У той самий період, правдоподібно, було споруджено й монастирську церкву Св. Онуфрія Пустельника⁹⁶ (перша документальна згадка – 1453 р.). Як

про перебування княжого двору саме у Львові, див.: *Войтович Л.* Загадки ранньої історії Львова. С. 42–51 (автор також докладно висвітлює історіографію початків Львова: Там само. С. 42–43). Очевидно, в цей період Королівству Русі не підпорядковувалося Володимирське князівство, контрольоване нащадками Василька Романовича. Під час нетривалого володарювання Юрія Львовича (правив, згідно з Ярославом Ісаєвичем, до 1315 р. включно) та його наступників Андрія й Лева (обидва померли не пізніше 1323 р.) столицею держави став, очевидно, Володимир, зростання ролі якого пояснюється участю в міжнародній торгівлі (*Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії // *Галичина та Волинь...* С. 79–85; *Войтович Л.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // *До джерел...* Т. I. С. 712–720; *Його ж.* Юрій Львович і його політика // *Галичина та Волинь...* С. 72; *Ісаєвич Я. Д.* Галицько-Волинське князівство в кінці XIII – на початку XIV в. // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.* 1987 год. Москва, 1989. С. 73–74).

⁹³ Історія Львова. Т. 1. С. 56–71; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. С. 226–228.

⁹⁴ Висновок про заснування церкви в “княжі часи” ґрунтується на неавтентичній грамоті князя Лева Даниловича 1292 року, на яку неодноразово покликалися в XVI–XVIII ст. для доведення правових і майнових прерогатив Святомиколаївської парафії. Згідно з дарчою, храму надано дворища, земельні наділи та піддані з їхніми повинностями. Протягом XV–XVIII ст. документ близько десяти разів засвідчено королівською канцелярією та старостинською адміністрацією Львова (починаючи з 1448 р.). Незважаючи на виразні ознаки фальсифіката, грамота усе ж містить певні реальні відомості про Миколаївську парафію, оскільки, як гадають дослідники, підставою для неї послужили небережені акти (*Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 533–559, 1032–1034).

⁹⁵ *Могутич Р.* Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // *Галицька брама.* 2001. № 9–10. С. 6.

⁹⁶ Заснування монастиря пов'язують з діяльністю князя Лева Даниловича та його грамотою-фальсифікатом 1292 року для церкви Св. Миколая у Львові. Ще однією, цього разу легендарною підставою фундації обителі є оповідь про ікону Богородиці, намальовану нібито самим Св. Лукою Євангелистом, яку пізніше князь Володислав Опольський передав монастиреві в Ченстоховій на Ясній Горі (*Вуйцик В.* Монастир Святого Онуфрія у Львові // *Вуйцик В.* Вибрані праці: До

свідчать джерела, монастир фундував у 1460–1463 рр. львівський міщанин Степан (Станіслав) Дропан і передав його під духовну юрисдикцію Унівської лаври. Ймовірно, до княжого періоду слід відносити й П'ятницький храм, котрий розташовувався поблизу торговиці⁹⁷.

Згідно з нотатками Мартина Груневега кінця XVI ст., у Низькому замку (спорудженому згодом Левом Даниловичем в якості адміністративного центру середньовічного Львова) в княжі часи існувала “велика каплиця, прикрашена [фресками] на руський спосіб, у якій молився князь [Лев]”, і вона “спершу була православною”⁹⁸. За припущеннями деяких з науковців, це був храм Св. Катерини, котрий князь Лев Данилович збудував для своєї дружини Констанції (саме тут вона нібито й була похована)⁹⁹. М. Груневег так само припускав, що на місці ранньомодерної обителі отців домініканців існувала руська церква, яку нібито “князь [Лев Данилович] та його придворні передали ченцям для будівництва монастиря”¹⁰⁰. За гіпотезою Леонтія Войтовича, це мусив бути храм Св. Йоана Предтечі, що належав до комплексу забудівель княжого двору Лева Даниловича в районі укріпленого посаду Львова, навколо площі Св. Йоана (відомий у джерелах 1297 р. як “in curia principis”)¹⁰¹. Святоюанівська церква за різними даними датується XII–XIV ст., а її архітектура, як уважають, нав’язується до балкано-візантійської традиції та техніки романського сакрального будівництва¹⁰². Іншою православною святинею княжого Львова могла бути церква, яку гіпотетично локалізують на місці теперішньої латинської катедри. Ця ділянка до XV ст. підлягала державній юрисдикції (спершу князівській, пізніше королівській), і тут виявлено археологічні артефакти, що вказують на освоєння даної території “ще до закладення регулярного плану Середньовіччя”¹⁰³.

Очевидно, час від часу в місті резидували галицькі єпископи і митрополити. Зокрема, 1334 року тут перебував владика Теодор (*Chodor, episcopus galicensis*), який фігурує в близькому оточенні князя Болеслава-Юрія Тройденовича¹⁰⁴. Це

70-річчя від дня народження. Львів, 2004 [Вісник ІУЗПР. Ч. 14]. С. 48–59; Коссаць Е. Короткій погляд на монастири и на монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣры Христовой ажъ по нынѣшное время // Шематизмъ провинціи св. Василя Великого въ Галиціи. Львовъ, 1867. С. 150, 207–208; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки Чина св. Василя Великого. Жовква, 1926. Т. 2. Вип. 1. С. 85–90).

⁹⁷ Історія Львова. Т. 1. С. 93–95.

⁹⁸ Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996. С. 145.

⁹⁹ Могитич Р. Будівництво Львова... С. 7.

¹⁰⁰ Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова. С. 138.

¹⁰¹ Войтович Л. Загадки ранньої історії Львова. С. 42–51.

¹⁰² Могитич Р. Будівництво Львова... С. 6–8.

¹⁰³ Там само. С. 7; Петрушевич А. Краткая роспись русскимъ Церквамъ... С. 4–6, 17 (автор покликається на приклад Галича та Перемишля, де руські храми також були передані латинникам).

¹⁰⁴ Воскова печатка галицького владика Теодора була підвішена до грамоти князя Юрія-Болеслава Тройденовича, укладеної у Львові в 1334 р. та адресованої брауншвайгському герцогу

підвищувало еклезіальний статус Львова, а також передбачало, як припускають, наявність відповідної церковної адміністрації¹⁰⁵. Структуризації місцевої православної громади сприяло усталення юридичного статуту міста. Зокрема, в 1356 р. Казимир III видав повторний привілей на магдебурзьке право, яким визначено прерогативи всіх “націй” Львова, у тому числі руської, вірменської, єврейської та “сарацинів”. Королівська грамота позбавила етноконфесійні спільноти суверенності та включила їх до загальноміського соціуму, а саме німецьке право з групового стало територіальним¹⁰⁶. Відтоді населення Львова консолідували здебільшого спільні економічні та корпоративні інтереси. Якщо спершу львівські русини ще входили до складу магістрату, то на початку XV ст. їх звідти було витіснено (протягом наступних ста років міське право отримали всього 32 православні), а в середмісті залишилося мешкати лише 30 руських родин¹⁰⁷.

Перетворення Львова на багатонаціональний анклав – з домінуванням спочатку німецького, а згодом польського етнічного елементів, але серед навколишніх українських сіл – та адміністративний центр Руського воєводства (1434 р.) змусили руську православну спільноту пристосуватися до нових соціальних і культурних реалій, використовуючи для цього й потенціал Православної церкви. В організаційному плані це передбачало розбудову в місті парафіяльної мережі. Священники міських храмів формували “прибічну раду” (крилос) при місцевому намісникові галицького владики, який на початку XVI ст. набув статус генерального (крилоського), очолюючи відтоді більший адміністративний округ – Львівський крилос-офіціалат.

Людєру, великомумагістру Тевтонського ордену (*Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 179). Опис печатки в: *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть // *Записки НТШ.* 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 246. Див. також: *Пашин С. С.* Червонорусские акты... С. 49.

¹⁰⁵ Історія Львова. Т. 1. С. 76, 80–81; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. С. 158; *Мицько І.* Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги) // *Галицька брама.* 2001. № 9–10. С. 22–23; *Його ж.* Про деякі давні церкви Львова // *Семінарії “Княжі часи”:* Давній Львів. С. 27.

¹⁰⁶ Історія Львова. Т. 1. С. 81; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 45–51. Згідно з гіпотезою Мирона Капралю, королівська грамота 1356 року насправді була підтвердженням привілеїв, раніше наданих місту руськими князями. Останню публікацію документа див.: Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упорядник М. Капраль. Львів, 1998. С. 27–28. Наявність елементів магдебурзького права у Львові задовго до 1340 р. зазвичай пов'язують з урядом війтівства. Водночас у місті могло діяти й звичаєве руське право, хоч і не в чистому вигляді. Тому слушною є теза, що магдебургія й міське самоуправління не були накинєні ззовні, а стали одним з етапів суспільного розвитку руських земель у пізньому Середньовіччі (*Mohytycz R.* Prawo niemieckie... S. 257–259, 263–267).

¹⁰⁷ *Капраль М.* Національні громади Львова... С. 62. Правові аспекти регулювання етноконфесійних стосунків у багатонаціональному Львові розглянуто в: *Kapral M.* Legal Regulation and National (Ethnic) Differentiation in Lviv, 1350–1600 // *On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600* / Ed. by T. Wunsch and A. Janeczke. Warsaw, 2004. P. 211–228. Історик доводить, що лише “католицька нація” міста (німці й поляки), перебуваючи в привілейованому становищі, без перешкод користалася з наданих королями міських привілеїв.

У другій половині XIII – XIV ст., гадаємо, й було **засновано низку церковно-адміністративних округів**. Їхній кількісний склад і географію можна частково відтворити, ретроспективно аналізуючи реєстр катедратика Львівської єпархії 1680–1686 років, залучаючи відомості зі “Списку городів дальніх і ближніх”, а також наклавши повітово-волосний поділ Галицької Русі (до початку XV ст.) на церковну мапу регіону.

Еволюцію намісницької структури Галицького владитства в цей період відображає, насамперед, перелік міст “А се имена всѣм градом рускым, далним и ближним”¹⁰⁸, укладений наприкінці 1380-х – в 1390-х роках у канцелярії предстоятеля Руської церкви митрополита Кипріяна (1375–1406). Реєстр містить лише кілька поселень Галицького князівства, які віднесено до “волинських гродів” – Теремовль, Зудечів, “Львів Великий” і Галич (решта названих у списку міст, зокрема Холм, Перемишль, Самбір тощо, належали до територіальних структур інших православних владитств Галицької митрополії, заснованої близько 1303 року). Вони, з огляду на церковне походження переліку, вірогідно виконували функції адміністративних центрів намісницьких округів Галицької єпархії. Гадаємо, в такому статусі ці поселення фігурують і в актах митрополичої канцелярії¹⁰⁹. Відтак, “Список городів дальніх і ближніх” окреслює тогочасну канонічну територію Галицької православної єпархії в складі чотирьох удільних намісництв – *Галицького, Жидачівського, Львівського й Теремовельського*, які, очевидно, за своїм юрисдикційним статусом наближалися до становища генеральних намісництв (крилосів) Руської церкви. Наявність у реєстрі “Великого Львова”, котрий як місто зафіксований у джерелах від середини XIII ст., та відсутність у ньому зруйнованого під час монголо-татарської навали Звенигорода дають підстави датувати інформацію “Списку” про територіальну структуру Галицького владитства другою половиною XIII – першою половиною XIV ст. Це збігається з часом найбільшої політичної могутності Галицько-Волинського князівства й узгоджується з гіпотезою Людоміра Беньковського про те, що територія руських єпархій загалом сформувалася вже в XIV ст.¹¹⁰, та висновками Олени Русиної про те, що аналізована пам’ятка відбиває не лише історико-географічні реалії кінця XIV ст., але й давньоруських часів¹¹¹.

Для реконструкції намісницького поділу Галицької єпархії перехідного періоду може прислужитися співставлення його з повітово-волосною структурою Галицької Русі. З нею, на переконання багатьох дослідників, загалом збігався

¹⁰⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под редакцией и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 475–477. Джерелознавчий аналіз наративної пам’ятки див.: Тихомиров М. Н. “Список городов дальних и ближних” // Исторические записки. Москва, 1952. Т. 40. С. 214–259; Тихомиров М. Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 83–137.

¹⁰⁹ Тихомиров М. Н. Русское летописание. С. 95, 107–110.

¹¹⁰ Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego... S. 795.

¹¹¹ Русиная О. Путивльські волості XV – початку XVII століть // Записки НТШ. Т. CCXXXI. С. 370–371.

адміністративно-територіальний устрій місцевої Православної церкви, яка послуговувалась готовими конструкціями руської світської адміністрації: “поняття волості та намісництва-протопопії були, без сумніву, тотожними щодо множення й накладання адміністративних структур держави і Церкви”¹¹². Центри намісництв з належними до них парафіями в перехідний період формувалися, згідно з давньоруською практикою, в тих поселеннях, які виконували функції укріплених замків, центрів боярських вотчин¹¹³ чи резиденцій княжих урядників (тисяцьких, котрі відповідали за оборону підлеглої їм округи – “тисячі”)¹¹⁴.

Волостями в Київській Русі називали невеликі й чітко не окреслені територіально адміністративні утворення, які князь передавав в управління волостеля (старости)¹¹⁵. Їхній юридичний статус у руських землях не був виразно артикульований. У реаліях Галицько-Волинського князівства термін “волесть”, що походив від старослов’янського слова “власть” (влада), вживали на означення двох різних просторових структур: 1) території князівського уділу (таку адміністративну одиницю згадано в Київському літописі під 1141 роком у зв’язку з переходом влади в Галичі до князя Володимирка Васильовича); 2) теренів, залежних від гроду, тобто гродового округу-волості. Таким чином, вже у княжу добу в Галичині та, ймовірно, на Пониззі сформувалася підстава

¹¹² Gil A. Prawosławna eparchia chełmska... S. 135.

¹¹³ Відносна осілість галицьких боярських родів, передача їхніми представниками певних урядів з покоління в покоління сприяли формуванню досить потужного боярського землеволодіння у формі вотчин і волостей (Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // ДКЗ. 2004. Вип. 8. С. 48; Линниченко І. Суспільні верстви... С. 59–62).

¹¹⁴ Тисяцькі мали й інші адміністративні повноваження, а після об’єднання удільних князівств у Галицько-Волинську державу їхні прерогативи були обмежені до функцій начальників земель чи волостей (Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 161–162; Линниченко І. Суспільні верстви... С. 14). На думку О. Майорова, управління “пригородами” (тобто прилеглою до головного міста територією) здійснювалося не тільки від імені князя, але й усією громадою “старшого міста” за посередництва посадників. Важливу роль у цій адміністративній ієрархії волостей відігравали також воєводи, які, з огляду на свої мілітарні повноваження, були тісно пов’язані з місцевими територіальними громадами, часто репрезентуючи політичні інтереси тієї чи іншої землі (Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... С. 37–38, 40, 42–43).

¹¹⁵ За визначенням Анджея Янечка, “волесть, так як атом, є вже зі засади неподільна, хоча також має свою внутрішню структуру”, а поза тим є “певною господарською цілістю”, що виконує “роль модуля територіальної структури, підставової, багатофункціональної і надзвичайно тривкої одиниці, яка формує скелет просторової державної системи”. Така структура пристосована до місцевих географічних умов та мережі поселень, котрі обмежувалися природними границями і підпорядковувалися гродові (Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993. S. 23, 29). Тезисно погляди автора викладені також у: Janeczek A. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych // Галицько-Волинська держава... С. 105–108. Етимологія поняття “волесть” розкрита в: Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza // Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej / Red. S. Moździoch. Wrocław, 1993. S. 146–147.

територіальна структура, свого роду модуль державного устрою¹¹⁶. Після монголо-татарської навали в Галичині, очевидно, склався новий волосний устрій, який, щоправда, документально зафіксований лише з XIV ст. Відомо, що за останнього галицького князя Юрія-Болеслава Тройденовича в головних містах країни перебували його намісники-воєводи, котрі виконували адміністративні, військові й судові повноваження і, відповідно, мусили контролювати прилеглу до міста територію – волость¹¹⁷. Воєводи, котрих призначав королівський староста та які управляли повітами-волостями, згадуються й у другій половині XIV ст.

До волостей XIV ст. Іван Крип'якевич відносить території давніх князівств і земель з їхніми округами, частина з яких перебувала в межах Галицької єпархії – Галицька, Городоцька, Жидачівська, Коломийська, Львівська й Терехівська волості¹¹⁸. Класичним таким округом була Коломийська волость: у травні 1321 р. тут, згідно з виявленою в одному з рукописних кодексів інформацією, “въ градѣ Коломыискомѣ” урядовав воєвода Ходко (Федір), стольник (воєвода) галицького князя Лева Юрійовича¹¹⁹. У XIII–XIV ст. руською волостью нового типу Галицької єпархії була Підгорайська: її адміністративний центр – Підгора – занотований у літописі під 1235 роком, а волость і одне з належних до неї поселень (селом Желехів) уперше згадано в грамоті Владислава II Ягайла 1395 року. На початку XV ст. Підгорайська волость була ліквідована й увійшла до складу Львівського повіту: вже 1402 року колишній центр волості (“villa [...] Zarudcze, na Podhoray vulgariter dictam”), розташований на північ від Львова, відносився до цього повіту¹²⁰. У другій половині XIV ст., коли Галичина перебувала під управлінням намісника угорського короля князя Володислава Опольського, у джерелах зафіксовано появу тут низки повітів-волостей. Деякі з них локалізувалися на канонічній території Галицької єпархії (митрополії) – Галицький (*districtus Haliciensis*, 1375–1378 pp.), Городоцький (*districtus Grodicensis*), Жидачівський (1375–1376 pp.), Коломийський (1373–1375 pp.) і Львівський (*districtus Lemburgensis*, 1374–1378 і 1384–1386 pp.)¹²¹.

Волосна система не могла не приваблювати Церкву, що розглядала її як матрицю для розбудови своєї територіальної організації. Щоправда, не всі волості автоматично ставали протопластами намісництв-протопопій. Деякі з них, будучи “територіальними аномаліями”, невдовзі після своєї появи зникали,

¹¹⁶ Janeczek A. System grodowo-terytorialny... S. 147–148; *Ejusd.* Terytoria i grody Rusi Halickiej... С. 106.

¹¹⁷ Кнущ Я. Заснування Львова. С. 12; Линниченко І. Суспільні верстви... С. 16–17.

¹¹⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 164–165.

¹¹⁹ Запис виявлено в збірнику, укладеному в Луцьку 1462 року (Соболевській А. Русское извѣстіе о послѣднихъ галицкихъ Рюриковичахъ // Сборникъ статей в честь Матвея Кузьмича Любавскаго. Петроград, 1917. С. 214–215).

¹²⁰ Крип'якевич І. Деякі літописні назви з Галичини // Записки НТШ. Т. CCXXII. С. 314–315; Janeczek A. Podhoraj – zaginiony gród... S. 3–28.

¹²¹ AGZ. Т. II. S. 5–7. Nr IV; 1875. Т. V. S. 12–13. Nr X; 1878. Т. VII. S. 15–16. Nr IX; 1880. Т. VIII. S. 15–16. Nr X. Див. також: Пашин С. С. Червонорусские акты... С. 62; Ehrlich L. Starostwa w Halickiem... S. 14–15, 20, 34, 36.

їх поглинали сусідні, більш життєдіяльні православні намісництва. Прикладом ігнорування Галицьким владичством державного повітового устрою в процесі розвитку намісницької мережі є Коропецький повіт, який у XV ст. налічував усього дев'ять поселень¹²². Натомість взірцевим випадком використання Православною церквою світської структури для розбудови в Галичині мережі намісництв упродовж XIV–XVIII ст. стала Жидачівська волость (повіт), що існувала від княжих часів і до 1770-х років включно.

Уперше Жидачівська волость-повіт згадується 1375 року. Після включення галицьких земель до складу Корони Польської вона, очевидно, зберегла свою територіальну цілість, утративши тільки частину поселень у своїй північній частині на користь Львівського повіту. Навіть після того, як 1434 року Жидачівська волость у статусі окремого повіту ввійшла до складу Львівської землі Руського воєводства, вона тривалий час зберігала адміністративно-територіальну автономію. Цей партикуляризм був детермінований, серед іншого, географічним розташуванням регіону в долині Дністра й нижньої течії Стрия та передгір'ях Карпат, на кордоні з Угорщиною (по Карпатському хребті), що відрізняло його від рівнинного Львівського повіту¹²³. Жидачівський повіт на заході межував зі Стрийським повітом, на сході – з Галицьким повітом. На півдні границя проходив хребтом Бескиду (південніше Долини і Перегінська), на півночі – вздовж берегів Дністра. У XV ст. повіт охоплював понад півсотні поселень, у тому числі міста Жидачів (Сидачів, Шидачів, Зудачів, Шудачів) і Жирава, містечка Долина, Стрілиська (Стріличі; відоме з 1375 р.) і Ходоростав (Ходорів)¹²⁴.

Столицю повіту Жидачів (літописний Удеч 1164 року; інші назви – Зидачів, Зудачів) було важливим торгово-економічним осередком Галицько-Волинського князівства на березі річки Стрий, неподалік її впадіння в Дністер. Своїм динамічним розвитком Удеч завдячував тісним контактам з Галичем, які здійснювалися, насамперед, водним шляхом по Дністру. У 1360 р. Жидачів згадано як центр гродового округу на чолі з жидачівським “воєводою” Петром Яновичем-Русином¹²⁵. На початку XV ст. місто стає доменом (на правах

¹²² Містечко Коропець та села Гарасимів, Делява (біля Товмача), Живачів, Михальче, Незвиська, Підвербці, Репужинці і Стінка (біля Бучача) (*Dąbkowski P. Podział administracyjny... S. 53*).

¹²³ *Капраль М.* Жидачівський повіт Львівської землі в XVI столітті (За матеріалами поборових реєстрів) // *До джерел... Т. I. С. 746–748*.

¹²⁴ Територія повіту тоді охоплювала села Бабичів (біля Острова), Бовшів (Бовшівці), Бжоздовці, Болехів Волоський, Болехів Руський, Бортники, Бродтичі (Бородчиці), Волчнів, Гніздичівці (Гніздичів), Голин, Голтовське (Голдовиці), Городище, Дев'ятники, Дуліби, Дурчиці (Держів), Загір'я (Загоречко), Заліще (Залісці), Зджурів (Журів), Козара, Княже Село, Колоколин, Лівчиці, Лішин, Лучани, Межирець (Межиріччя), Мельнич, Могилище (Нагориня), Монастирець, Нагірці (Підгірці), Нагоряни або Петрова Гора (Нагорині), Облазниця, Острів, Перегінсько, Підбір'я, Піддністр'яни, Підмихайлове (Підмихайлівці), Плонино? (біля Лівчиців), Посвич (Посвір), Рогізно, Руда, Сваричів, Свірж, Снилів (Жнилів, Новошини?), Стародуби, Чишів (Тисів), Чортория, Юсиптичі (*Dąbkowski P. Podział administracyjny... S. 179–186, 320–321*).

¹²⁵ *Horn M.* Miejski ruch osadniczy... S. 66.

пожиттєвої оренди) литовсько-руського князя Свидригайла, а пізніше – князів Федора Любартовича й Земовита Мазовецького¹²⁶. У місті впродовж ранньомодерного періоду функціонувало декілька православних парафій – Різдва Богородиці, Св. Миколая Чудотворця та Успення Богородиці (у 1670 і 1686 рр. жидачівські священники отримали королівське підтвердження своїх привілеїв¹²⁷), що свідчить про статус Жидачева як важливого осередка духовного життя руської етноконфесійної спільноти регіону.

Можна припустити, що в другій половині XIII – першій половині XIV ст. Удеч та його “пригороди” (Удечівська волость) стали основою для формування Удечівського намісництва Галицької єпархії, межі якого, за традицією, мали би співпадати з однойменною князівською волостью. Територіально цілісною церковна округа була й у наступний період, можливо, не змінюючи своїх меж до кінця XVI ст. Опосередковано на існування Жидачівського православного намісництва в цей період вказує вже згадуваний “Список городов дальних і ближних”, в якому Жидачів (“Зудечовъ”) мусив бути названий саме як осідок православного намісника Галицького владичства¹²⁸. Між тим уряд жидачівського протопопа з’являється в джерелах лише 1593 року: тоді його посідав, згідно із записом у колофоні Євангелія-тетр, отець Петро, священник Воскресенського храму в Жидачеві¹²⁹. Два інші адміністратори Жидачівського намісництва відомі з актів Львівської генеральної консисторії останньої чверті XVII – початку XVIII ст. Зокрема, у 1681 р. в книзі духовного суду занотований отець Василій Заневич, парох міської церкви Св. Миколая Чудотворця. Очевидно, про нього ж йдеться й в одному з судових актів 1684 року, в якому “намісника жидачівського” згадано без імені¹³⁰. На початку XVIII ст. цей уряд обіймав отець Петро Підруцький (Підрудський), священник храму Св. Теодора в Жидачеві в 1700 р. Також “Podrudzki, namiestnik Zydaczowski”, фігурує і в одному із записів 1708 року в богослужбовій книзі¹³¹, а також у декількох інших маргіналах 1715 і 1717 років¹³².

¹²⁶ Пашин С. С. Червонорусские акты... С. 59.

¹²⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. XVIII (Колекція та архів митрополита Андрея Шептицького), № 90, арк. 1 (оригінал привілею 1670 року на пергаменті); № 124, арк. 1–2 зв. (підтвердна грамота 1686 року в копії кінця XVIII ст.).

¹²⁸ Новгородская первая летопись... С. 475–477. Див. також: Тихомиров М. Н. “Список городов дальних и ближних”. С. 214–259; *Его же*. Русское летописание. С. 95, 107–110.

¹²⁹ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 77 (Антін Петрушевич), спр. АСП–81, арк. 415. Опис цієї богослужбової книги в: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Львів, 2007. Т. 1: XI–XVI ст. С. 182 (№ 160).

¹³⁰ НМЛ, Ркл–61, арк. 10–10 зв., 56 зв.

¹³¹ Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2005. С. 204 (№ 376).

¹³² Запаско Я. П. Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С. 447; Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / Oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew. Warszawa, 2004. S. 89.

Нова намісницька структура Галицької (Львівської) єпархії в границях Жидачівського повіту формувалася під впливом різних факторів. Найкраще документально посвідчена дія таких чинників, як зміни у структурі земельної власності (зумовлені, зокрема, колонізаційною акцією в Галичині протягом двох наступних століть) та розвиток парафіяльної мережі. Виразні контури нового намісницького поділу простежуються в джерелах з першої половини XVII ст., а в остаточному вигляді відображені в матеріалах церковної статистики 1669–1708 років. Зростання числа православних храмів у регіоні “стимулювалося” появою нових поселень, більшість яких, як свідчать останні дослідження, існували вже в XV ст. (відомо про 96 населених пунктів у XV ст. і 132 – у XVI ст.), а частина, припускаємо, з’явилися ще в княжі часи¹³³.

Відмінні природно-географічні умови, інтенсивна колонізація, господарська ініціатива давніх боярських родів Даниловичів, Дідушицьких, Ходоровських, а також фактор польського осадництва спричинилися до регіоналізації Жидачівської волості-повіту. Тут, ймовірно, ще з князівських часів виокремилося два райони – Долинський (пізніше у ньому виникло однойменне староство на берегах річок Свіча і Чечва) у задністрянській, гірській частині повіту, та Жидачівський. Протягом наступного періоду на цій території сформувалося декілька менших ключів-волостей (колишніх боярських вотчин) – Долинський із соляними жупами, Жидачівський (його основу складало однойменне королівське староство з містом і 18 селами), Ходорівський на обидвох берегах Дністра (місто Ходорів і 11 сіл з шістьма православними храмами), дещо згодом – Рожнятівський. У XVI ст. з Ходорівського маєткового ключа виокремився Журавненський (два містечка на маґдебурзькому праві та вісім поселень) – власність шляхтичів Журавненських, однієї з гілок роду Ходоровських¹³⁴. Таким чином, якщо в XIII–XV ст. Жидачівська волость як цілість виступала просторовим підґрунтям для Жидачівського православного намісництва, то в XVI ст. (чи, радше, в другій його половині) у південній, гірській частині повіту-волості з Жидачівського церковного округу виділилося Долинське намісництво (вперше згадане в 1578 р.)¹³⁵.

У XVII і, особливо, у XVIII ст. Східна церква все рідше наслідувала структуру приватновласницького землеволодіння. Тоді на мапі Жидачівського повіту з’явилися нові намісництва Львівського крилосу-офіціалату, котрі лише частково повторювали контури маєткових ключів-волостей XV–XVI ст. – Болехівське (перші згадки – 1738 і 1741 рр.)¹³⁶, Журавненське (1732–1733 і

¹³³ Перелік поселень Жидачівського повіту із зазначенням першої документальної згадки про них див.: *Капраль М.* Жидачівський повіт... С. 752–756, 764–765.

¹³⁴ Там само. С. 748–758.

¹³⁵ *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku... 1902. T. VII: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. I [Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. I]. S. 78.

¹³⁶ НМЛ, Ркл–17, арк. 431–431 зв., 454–474 (регестовий опис у: *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам’янецька єпархія. Львів,

1738 рр.)¹³⁷, Рожнятівське (1738 і 1740 рр.)¹³⁸, Роздільське (1738 і 1740 рр.)¹³⁹, Соколівське (1738 і 1740 рр.)¹⁴⁰ та Ходорівське (існувало протягом 1738–1745 рр.)¹⁴¹. Відмінне походження мало засноване в 1763 р. Перегінське намісництво¹⁴², яке сформувалося на основі столових маєтків Львівської єпархії з центром у Перегінську (його повернуто Церкві з приватної власності в 1690 р.). Це намісництво відігравало певну символічну роль, фіксуючи стан посідання Унійної церкви на цих теренах.

Аналіз територіальної структури Жидачівського повіту показує, що при заснуванні нових намісництв не бралися до уваги світські територіальні утворення, “неперспективні” з погляду Церкви (наприклад, невелика Чарторийська волость на межі Жидачівського та Львівського повітів, що складалася з 9 сіл) або “невигідні” з огляду на своє географічне розташування – волость Даниловичів (місто Журів і 15 сіл), Дідушицький ключ чи маєтки дрібної шляхти і володіння Римо-католицької церкви¹⁴³. Динамічний розвиток організаційних структур Львівського владцтва на території Жидачівського повіту пояснюється головно кількісним домінуванням у регіоні руської людності (серед місцевого населення волоський, єврейський і польський етнічний елемент був представлений слабо, а в середовищі шляхетської корпорації переважали руські за походженням роди) та нерозвинутою парафіяльною мережею Латинської церкви (у XVI ст. на теренах Жидачівського повіту римо-католицькі храми діяли виключно у містах – Долині, Жидачеві, Журавні та Ходорові)¹⁴⁴.

Відтак, окрім перших чотирьох удільних намісництв (Галицького, Звенигородського, Перемишльського і Теребовельського), склад яких згодом змінився, у межах Галицької єпархії впродовж другої половини XIII – XIV ст. з’явилася низка інших намісницьких округів – здогадно Городоцький, Жидачівський, Коломийський, Снятинський та, ймовірно, деякі інші (див.

2004. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. С. 150–151); Ркл–199, арк. 6–6 зв.; Ркл–658, арк. 3–3 зв. (опубліковано в: Собори Львівської єпархії... С. 261).

¹³⁷ НМЛ, Ркл–12, арк. 32–38 (регестовий опис у: *Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії...* Т. 2. С. 93); Ркл–199, арк. 6–6 зв.; Ркл–658, арк. 3–3 зв. (опубліковано в: Собори Львівської єпархії... С. 261).

¹³⁸ НМЛ, Ркл–16, арк. 117–136 зв. (регестовий опис у: *Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії...* Т. 2. С. 139–140); Ркл–199, арк. 6–6 зв.; Ркл–658, арк. 3–3 зв. (опубліковано в: Собори Львівської єпархії... С. 261).

¹³⁹ НМЛ, Ркл–17, арк. 323–345 зв. (регестовий опис у: *Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії...* Т. 2. С. 167–168); Ркл–199, арк. 6–6 зв.; Ркл–658, арк. 3–3 зв. (опубліковано в: Собори Львівської єпархії... С. 261).

¹⁴⁰ НМЛ, Ркл–17, арк. 475–498 (регестовий опис у: *Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії...* Т. 2. С. 168–169); Ркл–199, арк. 6–6 зв.; Ркл–658, арк. 3–3 зв. (опубліковано в: Собори Львівської єпархії... С. 261).

¹⁴¹ НМЛ, Ркл–199, арк. 6–6 зв., 15–16; Ркл–658, арк. 3–3 зв., 8 зв.–9 (опубліковано в: Собори Львівської єпархії... С. 261, 272).

¹⁴² ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 244, арк. 28 зв.

¹⁴³ *Капраль М. Жидачівський повіт...* С. 756–763.

¹⁴⁴ Там само. С. 751.

таблицю). Вони були меншими за територією від своїх протопластів, охоплювали менше число парафій, однак їхній канонічно-юрисдикційний статус нічим не відрізнявся від удільних намісництв. Очевидно, вже в княжу добу десятини (десятоначальництва) й намісництва-протопопії виконували душпастирську, адміністративну, судову, фіскальну й представницьку функції локальних церковних округів, будучи посередниками між парафією (преділом) як первинною християнською спільнотою і владичою катедрою з єпископським двором та крилошанами. Поява на теренах Галичини розгалуженої мережі намісництв відображала тенденцію до уніфікації організаційної структури Православної церкви в цьому регіоні та імпліцитно засвідчувала успішну реалізацію тут церковних реформ (які досі не привертали увагу дослідників). Ці інновації слід пов'язувати з фундацією Галицької митрополії, політичним і культурним піднесенням Галицької Русі та наступними трансформаціями кінця XIV – перших десятиліть XV ст., коли галицькі землі потрапили під владу Корони Польської.

Таблиця

**Намісницька структура Галицької єпархії в XII–XIV ст.
(гіпотетична реконструкція)**

<i>Намісництво</i>	<i>XII–XIII ст.</i>	<i>XIV ст.</i>
Буське	–	[+]
Галицьке катедральне	[+]	1391
Городоцьке	–	[+]
Жидачівське	–	1380–1390-і роки
Звенигородське	[+]	–
Коломийське	–	[+]
Львівське катедральне	–	1380–1390-і роки
Підгорайське	–	[+]
Снятинське	–	[+]
Теребовельське	[+]	[+]
Тисменицьке	[+]	[+]
Щирецьке	–	[+]

**FROM ANCIENT TITHES TO TENENS-PROTOPOPIY:
SPECIFICS OF GALICIA SACRED SPACE ORGANIZATION
IN PRINCELY PERIOD (TILL THE LATE XIVth CENTURY)**

Igor SKOCHYLIAS

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv branch
24 Vynnychenko str., Lviv 79008, Ukraine

Organizational structure of the Kiev metropolitan dioceses during pre-modern time consisted of different type deaneries, including the territory-wise small and tenens-protopopiya that usually covered dozens of parishes. In Galician (Lviv) diocese they later transformed into “classical” secondary line of the administrative apparatus of the Eastern Church. The development of diocese tenens structure was influenced by a range of religious, cultural, social and political factors. Significant role played the development of a parish network, which was formed of churches, monasteries and other organized public worship centers in Galicia, and also depended on the ethno-confessional situation in the region. As a result, in addition to the first four vicariates (Galician, Zvenigorod, Peremyshl and Terebovla), a number of other vicar districts evolved within the Galician diocese during the second half of the XIIIth – XIVth centuries. They were smaller in size compared to their predecessors, had fewer parishes, but their canonically-jurisdictional status did not differ from autonomous vicariates. The emergence of the extensive network of vicariates on the territory of Galicia province reflected a tendency to unification of the organizational structure of the Orthodox Church in the region and demonstrated a successful implementation of church reforms there.

Key words: deanery, parish, tithe, tenens, protopopiya, krylos, dean, vicariate, Galician (Lviv) Diocese, the Orthodox Church.

**ОТ ДРЕВНЕРУССКИХ ДЕСЯТИН К НАМЕСТНИЧЕСТВАМ-
ПРОТОПОПИЯМ: ОСОБЕННОСТИ “БЛАГОУСТРОЙСТВА”
САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ГАЛИЧИНЫ В КНЯЖЕСКИЙ
ПЕРИОД (ДО КОНЦА XIV ВЕКА)**

Игорь СКОЧИЛЯС

Институт украинской археологии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины, Львовское отделение
ул. В. Винниченко 24, Львов 79008, Украина

В организационной структуре епархий Киевской митрополии домодерного периода существовали церковные округа различных типов, в том числе и территориально небольшие наместничества-протопопии, охватывающие обычно несколько приходов. В Галицкой (Львовской) епархии они впоследствии трансформировались в “классическое” среднее звено административного аппарата Восточной церкви. На

развитие наместнической структуры епархии влиял целый комплекс религиозных, культурных, социальных и политических факторов. Определяющим было развитие приходской сети, которая формировалась из сетки храмов, монастырей и других организованных элементов публичного религиозного культа на территории Галичины, а также зависела от этноконфессиональной ситуации в регионе. В итоге, кроме первых четырех удельных наместничеств (Галицкое, Звенигородское, Перемышльское и Тереховельское), в составе Галицкой епархии в течение второй половины XIII – XIV вв. возник ряд других наместнических округов. Они территориально были меньше своих предшественников, включали меньшее количество приходов, однако их каноническо-юрисдикционный статус ничем не отличался от удельных наместничеств. Появление на территории Галичины разветвленной сети наместничеств отражало тенденцию к унификации организационной структуры Православной церкви в этом регионе и свидетельствовало про успешную реализацию здесь церковных реформ.

Ключевые слова: церковный округ, приход, десятина, наместничество, протопопия, клирос, деканат, Галицкая (Львовская) епархия, Православная церковь.

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2010

Прийнята до друку 19.08.2010

